

॥ श्रीः ॥

न्यायरत्नावली-२

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्य विरचितः,
श्रीगणेशोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि विरचिताभ्यां
मणिदीपितिभ्यां सह.

ॐ ॐ ॐ

श्री काशी प्रतिवादिभण्डार
अनन्ताचार्येण
परिशोधितम् ।

ॐ ॐ ॐ

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशास्त्रायाम्-
मुद्रितोऽभूत् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कांची ।

ॐ ॐ ॐ

इदानीं वेतनमूल्यम्— • १४ •

— ॐ ॐ ॐ —

श्रीः ।
भीमते ह्यप्रति य नम ।

तत्त्वचिन्तामणौ

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्य-
यलिंगत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधक-
त्वात् बलं च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभा-
वात् नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वं, विरोधे-
नैकत्र तद्गुणनियमात्.

गदाधरीयम् ।

“समानबले” त्यादि मू [लक्ष्य] लं प्रकृतसाध्यानुमापकबलत्वा
मित्येति प्रकृतसाध्यानुमापक बलशाक्तिहेत्वन्तरकल्प गित्यर्थ [र्थः] कम्
अत्रानुमापकत्वमनुमिति फलाग्राहयत्त्वं मनुमितिपोग्यदश वा; अध्ये दूषण
माह (परस्परेति) “उभयोरबोधकत्वा” रित्यस्य सत्प्रतिपक्षतावशाया
मित्यादिः । द्वितीयपक्ष एतद्दोषानवकाशाद्बलपदार्थे वितर्क्य दूषयति
(बन्धेति) बलपदार्थश्चेत्यर्थः । “सपक्षसत्त्वादी” त्यादिना
पक्षसत्त्वविपक्षामत्त्वयोः पारिमहः (व्यतिरेकिणीति) भवत्वात्— सपक्षा
प्रमिद्ध्या तद्वत्त्वभावत् । एतदुपलक्षणम्, सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्षे
एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वया रेकतराभावोपि द्रष्टव्यः । “समाने” ति
सम्पात्तायासम्, बलपदार्थस्य समानरूपाद्ये तत्त्वात् । (विरोधेनेति) विरुद्ध
साध्यतद्भावस्याप्यस्य रेकतरासत्त्वनियमेनेत्यर्थः. (तद्गुणेति) व्याप्तिपक्षधर्मतावो

नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वं, विरोधिव्याप्ति
पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व
व्याप्यश्रावणत्वादि वैशिष्ट्याः प्रसिद्ध्याऽऽरोपायितु मशक्य
त्वात्.

नच- साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य
व्याप्यताऽऽरोप्येति वाच्यं; एकत्र तदुभयाभवाद्द्विशिष्ट
स्या प्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् ।

दीधितिः.

(एकत्र तदुभयेति) व्याप्ये पक्षधर्मताया पक्षधर्मत्र व्याप्यत्वस्या
रूपे मत्येकमव्यापक ,

रेकतराभावेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया- व्याप्तिमहितपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्
अयमानत्वम् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानविषयपक्षकत्वमिति समुदि
तार्थः । तेन “ नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिनैशिष्ट्याः प्रसिद्ध्या ” इत्यभिप
मूलसङ्गते । (नित्यत्वव्याप्येति) शब्देनित्य कृतकत्वा दित्यादौ श्राव
णत्वादिरूपप्रतिहेतो र्भक्तस्य अगागकव्याप्यवताज्ञानस्यारोप्यापसिद्ध्या
ऽमभवेन सगानवत्त्वासम्भवादित्यर्थः ।

यत्राव्याप्य प्रतिहेतु पक्षधर्म स्तत्र श्रावणत्वादा वन्यत्र प्रसि
द्ध्या व्याप्ये रारोप्येव बलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र साध्यव्याप्ये
पक्षधर्मत्वारोप्येव बलमिति शङ्कार्या विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्म
स्वारोपासम्भवाभिधान गसङ्गत्वम्, अत आशयं पूरयति दीधितौ
“व्याप्य” इत्यादिना । व्याप्ये व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मे पक्षधर्मताविशिष्टे ।
मत्येकम् - प्राप्तिविशिष्ट स्वावयवकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना । अव्यापक -

भयो विशिष्टस्यारोपोवाच्यः, सवैरुधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशि-
ष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधि-
करण्यरूपव्याप्ते रप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सत्प्रतिपक्षासंग्राहकः । भव्याप्यादिहेतोर्भाष्यादिविशिष्टत्वा
प्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः— व्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मतायां स्वस्मिन् महः । वाच्यः— बलपदेन विवश्रुणीयः । “ एक
धर्मिणी ” त्यादिकं “ एकत्रे ” त्यादि मूलशब्दविवरणं (विशिष्टस्येति)
यादृशसाध्यं पक्षे बाधितं तदीयव्याप्तिविशिष्ट प्रकृताक्षवृत्तिवत्त्वस्य ।
(अप्रसिद्ध्या-नसम्भवतीति) तथाच— नित्यत्व व्याप्तिविशिष्टभावणत्वात्
प्रसिद्ध्या यथा व्याप्त्यादि विशिष्ट तद्वेतुधर्मिक पक्षधर्मत्वादि ग्रहोऽप्र-
सिद्धः, तथा नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टशब्दवृत्तिवत्त्वाद्यप्रसिद्ध्या भावणत्वादौ
तद्ग्रहोप्यप्रसिद्धइति श्रावणत्वादे सप्तमानबलत्वा सम्भवेन कृतकत्वादे
सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तोरिति भावः । व्याप्तिक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया
बलत्वे नैपदोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयगाह (विरुद्धादाविति) आदिना
साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववदवृत्तिवत्त्वरूप व्याप्ते रन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धा
दावारोपग्रन्थत्वात् (स्वव्यापकेत्मादि) (अप्रसिद्धेश्चेति) तज्ज्ञानपटित
सप्तमानबलत्वासम्भव इति शेषः । व्याप्तिपकारेण पक्षे स्वमकारकज्ञानविवक्षणे
सामान्यादौ पक्षे हेतुताबच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते रप्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति
साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता । व्याप्तिपटकानां खण्डशः प्रसिद्धतावत्पर्यायानां पर
स्पररोपश्लेषावगाहि ज्ञानस्य बलतया विवक्षणेनैतद्गोपेद्वारसम्भवेपि अन्यथ
व्यतिरेकव्याप्तित्ज्ञानयो रननुगमेन एकोपादाने अन्यत्राव्याप्तित्पूर्वारेवेति
भावः । मरुतसाध्यानुमिति स ध्यवत्राज्ञानाविरोधनुमिति समर्थत्वेनानुगमेत्

नाप्यनिर्धारितविशेषबोधित साध्यत्रिपर्ययत्वं, उभयोरबोधकत्वात्. विशेषश्च न व्याप्तिभंगाभंगरूपः, एकत्र तद्भंगनियमात्.

(एकत्रतद्भङ्गेति) तथाचा यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

सिद्धात्तरक्षणएव पर्यवसानम् । ["अनिर्धारितविशेषे " ति सूत्रं अनिर्धारितविशेषात्कृत साध्यविरोधि बोधकलिङ्गत्वेसत्तन्निर्धारितविशेषात्कृतसाध्यबोधकत्वादीशिल्लिङ्गत्वमित्यर्थकम् , बोधकत्वंच ज्ञापयानलिङ्गत्वस्य कारणत्वमते यथाश्रुतमेव, अन्यथा जनकज्ञानविषयपरं बोधकपदम् । बोधकत्वञ्च यदि बोधेप्रायकत्वं तदा (उभयोरित्यादि) स्वरूपयोग्यत्वे च तदाह (विशेषश्चेति) " व्याप्तिगङ्गाभङ्गरूप " इतिमूलं व्याप्तिपक्षधर्मात्तामगिति विषयत्व तद्भङ्गविषयत्वान्यतरूप इत्यर्थकम् । एकतरनिश्चयव्याप्तिपक्षधर्मात्तद्व्यपत्तये भ्रमरनिश्चयेऽपि तदनदधरणेनाऽनिर्धारितविशेषत्वसम्भवात् " एकत्र तद्भङ्गनियमा " इति दूषणभङ्गनगिरयत्त आह (तथाचेति) तादृशभङ्गनियमेचेत्यर्थः । तदवधारणम्— गङ्गावधारणम् । अनयो रैकतंवाध्यम्, विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्यनुगानं सरमातिवस्तनदशायागस्तीत्यर्थः ।

यद्यपि— " अनयो रैकतर " इत्यादेः— एकपक्षे साध्यतद्भावाव्याप्यतया हेतुद्वयज्ञानान्यतरद्भङ्गः— एकत्र मिथोविरुद्धद्वयसाधकज्ञानद्वयान्यतरत्वादित्यर्थो नसाधु, सञ्ज्ञेत्तुपरागर्थे प्यन्यतरत्वरूपहेतुमत्त्वेन भ्रमरत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । ननैकपक्षहेतुप्रतिहेतुपरागर्थान्यतरत्वं पक्षीहृत्स्य विरोधिसाधकद्वयकृत्तत्वेन भ्रमरद्वैतत्वमेवानुमेयम्, तादृशान्यतरत्वाश्रय एकत्र भ्रमरत्वमेवैव तत्र भ्रमरद्वैतत्वमन्तान् व्यभिचारपक्षीरिति भावः । तथासंख्येति— इत्यादिपिपयत्समुद्भवः रूपो यत्र विरोधिपर,

सत्यतिपक्षव्यवहारो हि सत्यसतिवा साधने नापरापुश्यगाने नान्यविषय
गानिरोधिपरामर्शे, अतएव सत्यतिपक्षो विरोधिन्यासश्चादि गतया

मर्श एतत्र घटाद्यंशे भ्रमस्वभादायाऽर्थान्तर वारणात् तत्तद्वेतौ तदस्ताप्य
व्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यतरभ्रम [न्व] स्य निदेशनीयत्वमा तद्वेतुत्वान्तर्गत
सद्वेतौ तत्तत्साध्यादिव्याप्यादिभ्रममिच्छा साध्यापभिवेः । तत्तद्वे
द्वयान्यतरस्वावच्छिन्नानि तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यतरभ्रमप्राप्तिवसाधनेच
विरुद्धार्थसाधकान्यदेतुकरागर्शद्वयान्यन्तरत्वे व्यभिचारः । साध्यमसिद्धि
मालेणैव कृतकृत्यता च । तथापि सत्यसाध्यव्याप्यवच्छिन्नपक्षविषयता
निरूपितहेतुविषयताद्वयान्यतरत्वं पक्षीकृत्य भ्रमत्वानियमविषयताश्रित्वं
एकधर्मिकविरुद्ध नुमितिमनकतावच्छेदक विषयताद्वयप्राप्तित्वेन साधनीयम् ।
भ्रमत्वं चानुगतं कथञ्चि निर्दिशनीयम् ।

“उच्यते” इत्यादिग्रन्थस्य दोषनिर्घननपरत्वं नस्तम्भवति, “साध्य
विरोधपुपस्थापने” इत्यादिज्ञानस्य अद्याप्यसाधनवगाहितया ऽनुमित्यपत्ति
बन्धकतया हेत्वाभासत्वाम्भवादिति सत्यतिपक्षव्यवहारविषयनिर्घननपर
तया व्याख्यातुकागो व्यवहारविषय गवधारयति (सत्यतिपक्षति) - (सत्य
सति वेति, - समीचीने ऽसमीचीने चेत्यर्थः । तथाच सदेता बुक्तलक्षणस्य
दशाविशेषे ऽतिउसजो न दूषणावह इति भावः (अपर मुश्यगान इति)
प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्वविषयकरागर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एते
न साध्यसिद्धौपयिककरागर्शकालीनस्वरूपसमानचलवत्त्वननिदेशनसार्थक्यं
दर्शितम् । “असति गृहीताप्रागप्यकेषा परागर्शे सत्यनिपक्षव्यवहारविरहा”
दित्यग्रिमग्रन्थ स्वसतीत्यस्य दृष्टान्तनिधया प्रदर्शनेनागृहीतप्रागप्य
कर्त्वांशमाप्तनिवेशस्य व्याप्तिपदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् (अविद्यमान
विरोधिपरामर्श इति) विरोधनुमितियोग्यपरागर्श दशानवच्छिन्न इत्यर्थः ।
एतेन नलोपनिषतिप्रतिरुद्धकार्यकत्वांगनिदेशन पमोजनं दर्शितम् । (अंतं

उच्यते. साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपरिधत्ता
प्रतिरुद्धकार्यकलिंगत्वं तत्त्वम्. दलं व्याप्तपक्षधर्मते.

परामृश्यमाना हेतु - विरोधिपरामर्शोवा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ
सन्तिपक्षं इति विग्रहणमपि वर्णयन्ति । अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारोप
यिकं लक्षणमाह (साध्यति) बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयकारणाय समर्था
न्सम् । नचासा न व्याप्तपक्षधर्मतात्मक बलोग्निस्थितिरिति वाच्यम् ।
व्याप्तपक्षधर्मतावरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वेवा तत्सम्भवात् ।

एतेति) प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य नास्त्यदशायां सत्यतिपक्षव्यव
हारविरहादेवेत्यर्थः । अतीतनागतानिहेतुपरामर्शदशायांमपि सत्यति
पक्षत्वात् सत्यतिपक्षत्वात् हेतुपरतापक्षपरिहृत्य परामर्शपरता माह (विरोधि
परामर्शोवेति) (परामृश्यमानस्येति) यद्यप्यन्यदार्थस्य परामृश्यमानस्य न
अन्दतो लभ्यते, तथापि सत्यतिपक्षत्वादेव फलोन्मुखस्त्वकार्यभतिरोधकपरतया
परामृश्यमानावकार्यानुमितिविरोधिपरामर्शपरत्वात्कलित भविवरणमिदम् ।
“ तदनुसारेण ” - तादृशव्यवहारानुसारेण । (बाधाश्रयासिद्धीति) (निर्ण-
यकारणायति) तद्दशाया मतिव्याप्तित्वात्वायेत्यर्थः । तद्योरपि साक्षादनुमिते
प्रतिरोधकत्वादिनि भावः । नचाश्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिसत्यवन्ध
कत्वेपि तस्य परामर्शेनापि समं विरोधात्परामर्शकाले तत्समवधानं दुर्घट
मिति वाच्यम् , कैकिकमन्त्रिकर्पादेव तत्सम्भवात् । बाधाश्रयासिद्धिपरं सा-
ध्यमपिमिद्रेष्युल्लेखम् । बलपदेनैव तद्धारणा त्समर्थान्तवैयर्थ्यं गित्या
शङ्कां निराकरोति (नचासा त्रित्यदिना) असौ - बाधादिनिश्चयः
(व्याप्तीति) धूमो बद्धिव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वतावृत्ति
त्वात्, तादृशाभाववान् धूमो गुणवान् द्रव्यवादात्सादौ धूमादौ बह्वपि
व्याप्तिसिद्धिनिश्चयपक्षधर्मनानिश्चयत्वात् बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयस्य व्याप्तपक्षधर्मता

पक्षसाध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभाव व्याप्यवदितिपक्षस्ये
व्यापकभेदेनच अन्वयव्यतिरेकभेदेनच व्याप्तेश्च भिन्नत्वा देकोपादाने
ऽन्यस्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च ।

साध्यधीविरोध्यनुगितिजनक ज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभि
धानश्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्श गनुष्यवन्ति । साध्यस्य साध्यसिद्धेः,
विरोधि-याः-पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थिते ,

राकचले,पग्निधित्वा सम्भवादित्यर्थः । ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्ति
विशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापगिति नायं दोष , प्रकृतेर्वद्विव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्ति
रथाभावाभाव व्याप्तिविशिष्ट धू-वृत्तित्वाया एव बलत्वा दित्यत आह (पक्ष
इति) इतीत्यनन्तरं प्रतिरोधकज्ञानविषयस्येति शेष । “ पक्षस्य व्याप्तेश्च
भिन्नत्वा ” दित्यन्वयः । प्रथमे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्ष
तया पक्षभेदः व्याप्ते र्भेदकद्वय गाह (व्यापकेत्यादि) (व्यापकभेदेनेति)
व्यापकयोः- साध्याभावपक्षवृत्तित्वाभावयो , भेदेनेत्यर्थः । (अन्वयव्यतिरेक
भेदेनेति) एतसाध्यगमकव्याप्तिरपि अन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेने
त्यर्थः । अविवक्षितत्वात् विवक्षितु मशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण दर्शित
सकलव्याप्तिपक्षधर्मता निवेगे नायं दोष इत्यत आह (साध्येति) (शिरो
वेष्टनेनेति) तादृशागुग्निजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकाज्ञानस्यैव निवेशा
त्तद्विषयविषयकत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोधपुप
रथापनसमर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्तइतिभावः । उपस्थितेर्विरोधित्व
प्रतिबन्धकत्वम् , तच्च न साध्य निरूपितमिति साध्यपदं तदनुगितिपर
तया व्याचष्टे (साध्यस्येति) “ इत्याद्युपस्थिते ” रित्यादिना साध्यं पक्षा
वृत्तित्वाद्युपस्थितिपरिग्रहः । “ उपस्थापने ” त्मत्र धात्वर्थोपस्थिते विरो
धयन्तस्य स्तोत्रनम्रेत्यत्र नगने स्तोत्रकस्तेनाभेदाऽन्वयः मयलेनोपपाद्यः ।
एतदस्वरभेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेनच ऽ कर्त्तान्तरगाह

साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धक ज्ञानविषयो वाच. सैर्घोभावादि
गायक्षादि-तदुपस्थितेर्वा, जननयोग्यया, समानया बन्धोपस्थित्या तथा
विषय्य स्यादित्युद्धया, प्रतिरुद्ध कार्ये यस्य, तादृशास्तिज्ञत्वमित्यर्थः ।

(साध्यविरोधीति) तद्वत्तामहमनिबन्धकज्ञान विषयस्यैव विषयविरोधिरूप
रथात् " साध्यवत्त ज्ञान प्रतिबन्धक ज्ञानविषय " इति विवरणमहति ।
" साध्याभावादिमत्पक्षादि " रिखादिना पञ्चानुत्तिसाध्यादिवारिमहः ।
एतच्च फलितकथनम् (तदुपस्थितेति) तादृशपथादे कर्मतयोपास्यकि
क्रियाया मन्वयो युक्तएवेति भावः । अथैनं पक्षे साध्यवति साध्याभाव
वापथादे रथामदद्या प्रतिरुद्धहेता वन्यासिरिति चेन्न; यद्द्रावाच्छिजे धर्मि
णि यद्द्रावाच्छिजवत्ताज्ञानं पञ्चतावच्छेदकावच्छिजे साध्यतावच्छेदका
वच्छिजवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक तद्द्रावाच्छिजे पक्षे तद्द्रावाच्छिजसाध्यकानु
मितिनननयोगोपास्यितिनिरुद्धकार्यकृत्वाविवक्षणात् ।

केचित्- यत्र बाधो दोष तत्रैव मत्प्रतिपक्षो दोष. प्रतिहेतुपरागर्थे
संश्लक्ष्णदशार्थं तत्रैव हेतौ मत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थस्य शयनेवैतरकस्या
सुप्तरणम् । तथाच साध्यवत्ताश्च हेतो रलक्ष्यतया न तत्रान्यासि रित्वाहुः ।

एतच्च यथाश्रुतार्थविवरणम् । वस्तुत एसाध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धक
ज्ञानत्वेनोपस्थिति र्भक्षणे निनेष्टया, तादृशज्ञानविषयविषयकात्वेन तस्मिन्नेव
गत्य शिरोवेष्टनेनेत्वादिन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षक साध्यतावच्छे
दकाधनावन्त्यापवत्तापरागर्शवारणाय विशोषसाध्यादिमत्ता अद्यानिरोपि
रुषेनप्युपस्थिति र्निशोष्या । (जननयोग्ययेति) जननं व्युद्धर्थः । यावद
त्तच्च समर्थपदार्थ. । वने समानवं न विशोषणम्, तस्याऽविषयित्वात्,
वापित्वास्थितावेवेति स्फुटीकर्तुं " समानयेत् " समायेन जित्वनम् ।
" तथाविषयमाहुयादित्युद्धया " साध्याभाव न्याप्त्वादिनुद्धया । एतदाप

विरोधिन्यासघादिविषयत्वलक्षण योग्यताशालिन्या अप्युपस्थिते
रमाःमाप्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पदकत्वात्

सध्यभाष्यव्याख्यादिबुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धत्वञ्च
तत्प्रतु जा दुत्प २ । तियोगित्वम् । बद्धिव्याख्याभाव दि सध्यकरथले बह्या
दिम त्रक्षविषयानुमिते जननयोग्यया बद्धिव्याप्यव त्रक्षेपस्थित्या बाधेनि
श्वयरूपव, क र्यप्रतिरोधदशयां अनिव्याप्तिव रणाय स ध्यवत्त ज्ञान प्रतिबन्ध
कत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । बद्धिव्याप्यवत्प्रक्षोपस्थितेरपि सध्यवत्त ज्ञान
प्रतिबन्धिकां बद्धिव्याप्यदिमदाक्षविषयक समूहलम्बलनरूप बह्यदिम
त्रक्षविषयक नुमिते प्रति स्वरूपयोग्यतया यथ भुक्ते उक्तातिव्यप्ते दुर्बार-
तय, स ध्यवत्त ज्ञान प्रतिबन्धात्तवच्छेदक विषयेत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठ
क र्यतानिरूपित कारणत श्रयत्वपर्यन्त समर्थतेन विवक्षणीयम् । नच
सध्यवत्त ज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदिका साध्यभावादिप्रकारिता, तद्विधेय
तैव च प्रातेहेतुपरमज्ञे ज्ञान्यतवच्छेदिकेति तज्ज्ञान्यताया न प्रतिबन्धकताव
च्छेदक विधायत्वावच्छिन्नत्व मित्युक्तविवक्षणासम्भव इति वाच्यम् ।
प्रकरताविशेषस्यैव विधेयतारूपत्वात् । अन्यथातु यदवच्छिन्नविशेष्यक
यदवच्छिन्नप्रकरकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदक तदवच्छिन्नपक्षक तदवच्छिन्न
विधेयत्ववच्छिन्न निरूपितकारणत्वमेव निवेश्यम् । ननु तददृशोपस्थिते-
कलीन ज्ञानविषयत्वमव सम्यक्, किं तत्प्रतिरुद्धक र्यक ज्ञानविषयत्वपर्यन्त
निवेशनेन इत्यकांशाया ग ह (विरोधित्वादि) अप्रामाण्यग्रह विशिष्टा
व्यस्यद्युपस्थिते र्नि विरोध्यनुमिते योग्यत्वम्, तद्वहाभावविशिष्टत्वेनैव
परमर्शस्या नुमितेये ग्यत्वादेति नेदृशोपस्थिते मादाय ऽतिव्यसिप्रसक्ति
रित्याशङ्कां निरकारोति (विरोधिव्यसघादि विषयत्वलक्षणयोग्यता शा-
लिन्या इति) तथाच जनकतावच्छेदकता पर्याप्तचधिकरणधर्मवत्त्वरूपयोग्यता

कार्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्व चाऽगृहीताप्रामाण्यक साध्यसि-
द्धौपायक परामर्शकालीनत्वम्,

नत्र विवक्षिता, किन्तु जनकत वच्छेदक कोटिप्रविष्ट विषयतारूपैवेति
भवः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो गानुमितिजनकत, वच्छेदक, अपितु
स्वातन्त्र्येण जनक एतेत्यभिप्रेयैतत् । (कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति)
तथाच,ऽप्रामाण्यग्रहभावविशिष्ट विरोधिपरामर्शस्यैव अनुमितिप्रतिबन्धकतया
गृहीताप्रामाण्यक विरोधिपरामर्शस्य कार्याप्रतिबन्धकत्वान्नोक्त भलेऽति प्रसङ्ग ।

यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित विरोधिपरामर्शस्य ऽगृहीताप्रामाण्यक
बाधादिबुद्धिरूपत्वे तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्ति
रस्त्येव ; तथापि विरोध्यनुमिति जनकत वच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोध
प्रयोजकतावच्छेदकत्व विवक्षणेनाऽतिव्याप्तिर्वारणया । नच यत्र विरोधि
परामर्शानन्तरक्षणे तद्विषयक, प्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणे अप्रामाण्यग्रहो
भाव विशिष्ट तज्ज्ञानरूप प्रतिबन्धक सत्त्वेन कार्यानुत्पत्त्या तत्क्षणे सत्प्रति
पक्षत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थित्या अभिमक्षणे यस्य कार्या-
नुत्पाद स तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षणेन, तिमसज्ज्ञानवकाशत् ।

उपाध्यायमतरं त्वा समानपद सार्थकयितु तदर्धमाह-(समानत्वञ्चेति)
(अगृहीताप्रामाण्यकेति) स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टेत्यर्थ ।
साध्यसिद्धौपायकत्वम्-प्रकृतसाध्य अनुमित्येग्यत्वम्, योग्यत्वञ्च अप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्दितस्मापि परामर्शस्य, अप्रामाण्यग्रहभावस्य तत्सहकारित्वा-
दिति नाऽगृहीताप्रामाण्यकत्ववैयर्थ्यम् ।

अथ-अगृहीताप्रामाण्यकत्वक्षरंरे अन्वयव्यस्यशे व्यतिरेकव्या
सञ्ज्ञं च भूभगप्रामाण्यग्रहभाव विशिष्टत्वं निवेजनीयम्, नचद्वयास्यजे

असति गृहीत.प्रामाण्यके वा परामर्शे सत्यतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अप्रामाण्यग्रह सत्त्वे तच्चद्वास्तव्यवगाहे परामर्शस्य सत्यतिपक्षत्वप्रयोजकत्वत् । तथा चान्वयव्यतिरेकव्यस्यो -रेकतरविषयक परामर्शदशयां अन्वतरव्यस्यस्ये अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्यतिपक्षता न स्यात् । नच स्वयमेव क.नु.मिति विरोधिग्रहरेणऽप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगम्य तदभावे विद्विष्टत्वं निवेशन.वम् ; विरोधित्वञ्च समानविशेषकत्वानवच्छिन्नं ग्र.हम्, तेन विरोधिपर.मर्शादिव्यवृत्तिरिति वाच्यम् ; एवं सति तद्व्यव्यसिद्धयविषयकसमूहलम्बनपर.मर्शे एकतरांशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्यतिपक्षत्वगुणवत्त्वेरिति चेत् ; - स्वीयमतिक्र.ञ्च द्वेषयताप्रयोजनानु.मिति विरोधिज्ञानसामान्याभावाय निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वञ्च विरोधिपर.मर्शादि व्यावृत्तं ग्र.हम् । समूहलम्बनपर.मर्शत्भले यद्व्यव्यस्यस्ये अप्रामाण्यज्ञान नास्ति, तद्व्यव्यसि.विषयताप्रयोज्य.नु.मिति विरोधिज्ञान सामान्यभावस्य सत्त्वात् न तत्र सत्यतिपक्षत्वानुपपत्तिः ।

“ असति ”- अविद्यमाने । “ परामर्शे ” - स्वविषयकपर.मर्शे ।

“सत्यतिपक्षत्वव्यवहारविरहात्”-सत्य सत्यतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् । नचासति गृहीत.प्रामाण्यकेवा प्रकृतस.ध्यानुमापकपरामर्शे अप्रामाण्यज्ञानभावे सहकृतपर.मर्शरूप कारणविरह.देवानुमिति विरहः, नतु विरोधिपर.मर्शप्रयुक्त इति समानत्वानिवेशने नास्तिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम् : तत्रोभयोरेव कारण.भावतया विनिगमनाविरहेण कार्य.भावप्रयोजकताया दुर्बलत्वात् । विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनाविरहेण निवेदयत्वात् । अत्र विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्यतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अपु — प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकफलतया न धकस्य विरोधि
परामर्शस्य वारणात् (समनेति) इति, तदसन्, व्यभिचारेण

मिश्रे क्त सम नपदव्यावृत्तिं दूषयितु उच्यते (न च्छिति) “प्र मा
ण्यनिर्णयेन”- स्वविषयक प्रामाण्यनिर्णयेन । एतच्च न धकताप्रयो क धिक
फलतया हेतु । “ न धकस्य ”- विरोध्यनुमित्युपध यकस्य । निश्चितप्रामा
ण्यक परामर्शजन्य मुग्धिता कनिश्चिन्नाप्रामाण्यक विरोधिरमशो न प्रतिब
न्धक , तद्व्याप्यवत्त ज्ञानधर्मिक प्रामाण्यनिश्चयाय विरोधित्वव्यवच्छाज्ञ न
प्रतिबन्धकतया मुत्तेजकत्वात् । तद्व्याप्यमप्यनिश्चये विरोधिव्यवच्छा
ज्ञानधर्मिक प्रामाण्यनिश्चयाभावाय विशेषणत्वप्राग दुभयपरमर्शयो प्र
मप्यदशयाः मुग्धनुगिति प्रतिरोधनिर्बाह इत्यभेग न । (रू नेति)
सम नत्वच्च विरोधिने धानुरध यकस्यम् । विनाधय ध व्यवहित प्रा क्षणवि
शिष्टत्व भाव इति य वत् । तत्प्रतिरुद्धवार्थात्त्वम-तदम । रिक्त एतदकृ
तस ध्यानुमिति करणसामवधान काल धच्छिन्न तत्तानुक्तार्थापु प यकत्वा
सकलकरणनिवेशा दुभयपरमर्शासत्त्वं न धो ह नवरस्य ह्यो न सत्प्रतिप
क्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशस्य परमश प्रामाण्यनिश्चयेनाऽधिवच हेतु
व्यतिव्य सिधारण भवेति बोध्यम् । प्रतेहेते, साध्यवाधेन हीनलताय प्र
कृतेतो रसत्प्रतिपक्षताकारणय विरोधिराशानि प्रकृत तु परामर्शाभवेति
रिक्त सकलकरणसमवहितत्व निवेदयम् । अन्तु मेधमते अनुमितौ विरो
धिपरामर्शागतस्य न विरोधित्वम्, किन्तु विरोध्यनुमितिसमय एव,
तत्राच इतरकरणा समवहितस्य परामर्शास्य कार्यप्रतिरोधकस्य विरोधिप
रामर्शो नैवकारणसमवहितत्व विशेषण देयम् । उभयपरमशो अप्रामाण्यप्र
ह सत्त्वे एकप्रामाण्यनिश्चये तत्र नुमितेजाकत्वा संख्या विरोधिरमशस्य
साध्यव्यतिव्यथा रथातत्रयेण वा विरोधिताया नपदेवद्वयानुमित जनपरा
मश वा प्रामाण्यप्रहस्योत्तेजकत्व मित्याशयेन ह (व्यभिचारेणेति ।)

प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् । अन्यत्राप्यामोष्यग्रहानुंकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयो-
गात् । बलपदोपसन्दानाद्योक्तरूपलाभात् तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदो-
पादानाच्च स्वीयलिङ्गतौषयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः । विरोधि-

उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूप-
कारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । “अबलत्वात्”-प्रकृतपरमर्शे अग्र-
माष्यग्रहे मन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात् । तथा च सत्प्रतिपक्ष-
त्वमिष्टमेव । अत्रा- “व्यभिचारेण”-तज्जनकज्ञानं प्रामाण्यनिश्चयं
विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या, जनकज्ञावे प्रामाण्यग्रहस्य, “अबलत्वात्”-अनुमि-
तिसामग्र्यघटकत्वात् । तथा च यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः, किन्तु
विरोधिपरामर्श एव, तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अग्रमाष्यग्रहसत्त्वे केटिद्वयनु-
मितिसामग्र्या अक्षतत्वात्परस्परविरोधेन नैकस्याप्यनुमित्यिति सत्प्रतिपक्ष-
त्वमिष्टमेवेति भावः । अन्येकत्र प्रामाण्यग्रहदशाया मेककोट्यनुमिते राव-
श्यकतया तस्य बलत्वमाशङ्कमित्यत आह (अन्यत्रेति) परामर्शान्तर-
इत्यर्थः । “तदुपयोगात्”-प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युपादकत्वात् । बल-
पदस्याऽविबक्षितार्थकत्वेपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्रहकतया बलप-
दोपादानं सार्थकमिति (बलपदेति) लिङ्गपदोपदानवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति
(लिङ्गपदेति) (स्वीयलिङ्गतौषयिकेति) स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकता-
बच्छेदकविषयता विशेषरूपगमकतानिर्वाहकेत्यर्थः (आत्मादेरिति) अ-
न्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवद्बन्धुमित्यौषयिकपरामर्शकार्लनवद्बन्धुवाच्यनु-
मापकपरामर्शप्रतिरुद्धवद्बन्धुमित्यात्मककार्यकत्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्ष-
त्वापचिरिति भावः । नच प्रतिरुद्धकार्यत्वम्, प्रतिरुद्धकार्यक-
परामर्शविषयत्वम्, - तच्च नात्मादेरिति नातिप्रसङ्गशङ्केति बाध्यम् ;
आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहालम्बनपरामर्शविषयत्वसम्भवात् ।
प्रतिरुद्धकार्यकमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्य-

परामर्श प्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः । अगृहीताम्
 प्रामाण्यकत्व सफलितयोग्यतोपादानेतु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्श कर्तृनसा
 ध्यसिद्धिसमर्थपरामर्श विषयत्वम्, तत्त्वम् वाच्यम् । यदिच,य बहिःस्याम्
 बान्-वह्यभावन्वाप्यन्वाप्यवांश्चेति परामर्शादयं बहिःमान्बहून्यभाव न्या
 प्यवांश्चेत्यनुमिति. प्रामाणिकी , नतु

मेव दिवक्षण्यम्, अनुमिते. हेतुकार्यत्व.सम्भवात्; तथाच त दृश.विषयत,वा
 प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्व निवेक्षेनैवोपपत्ते. विरोधिपरामर्शं स्वनिष्ठप्रकृ
 तानुमितिजनकतावच्छेदक विषयताक परामर्शकालीनत्व निवेशन मनुचित
 मित्य.शयेन तथैव निष्कृष्टार्थ माह (विरोधिपरामर्शंति) प्रकृतानुमिति विरोध्यनु
 मितियोग्यपरामर्श प्रयुक्तमिमक्षणावच्छिन्नानुत्पादप्रतियोगि प्रकृतानुमितिज
 नकतावच्छेदकीभूत परामर्शविषयताविशेषविशिष्टत्व मित्यर्थ । अगृहीता-
 प्रामाण्यक परामर्शत्वेना नुमितिजनकतामते जनकतावच्छेदकता पर्यप्त्यधि-
 करण धर्मवत्त्व रूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्वेति कार्यप्रतिरोध
 निवेशमन्तरेणैवोपपत्त्या तं परित्यजति (अगृहीताप्रामाण्यकेति) (बाधोप
 स्थिति समर्थेति) साध्यवत्ताज्ञान प्रतिरुद्धकत्वेसति तत्प्रतिवद्दद्या धानुमिति
 स्वयौगेत्यर्थ. । साध्यवत्ताधीप्रतिवध्यत्वनिवेशा त्साध्याभाबन्वाप्यानुमिति
 समर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं वैककालावच्छिन्नै-
 कात्मवृत्तित्व सम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन अधिकरण परा-
 मर्शमाद,बनातिप्रसङ्गः (यदि चायमिति) " अनुमितिः प्रामा-
 णिकी " स्वत्र " नच सत्प्रतिपक्षत्वं " मित्यत्रच ' यदिच ' इत्यस्य स-
 बन्धः । तदभावव्याप्यवत्ता निश्चयानन्तर,मिष तादृशानिश्चयक्षणेपि नानुमि
 तिर्भावते, तादृशानिश्चयस्य बाधनिश्चयवत्त्वोत्पादिकक्षणेपि काबोत्पत्ति,विरोधि
 त्वाद् । सन्नानुमितेः प्रामाणिकत्वे तादृशानुमित्युत्पादक्षणे सत्प्रतिपक्षत्वात्
 नचि न क्षतिः, तदभिमुखे विरोधिपरामर्शवत्ता । सर्वप्रतिपक्ष

सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयः । अजनितविरोधि-
बोधत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्निमलक्षणे
' विरोधिबोधकान्ये ' ति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्वामामा-
प्यग्रहेणाऽपरेणानुमितिजनना चद्वारणाय च । तत्प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च

प्रतिरोधादित्युभयत्र विवादप्रदर्शनार्थं तदभिधानम् । (कार्यप्रतिरोधोऽवश्य-
मुपादेयं इति) स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिक परामर्शो स्वजन्यका-
र्याभाव विशिष्टत्वरूपं प्रतिरुद्ध कार्यकत्वम्, भगृहीतप्रामाण्यकत्वेनानुमिति-
हेतुतामतेऽपि निवेद्यमित्यर्थः (अजनित विरोधिबोधत्वेनेति) स्वजन्य-
विरोध्यनुमित्यभाव विशिष्टत्वेनेत्यर्थः (विशेषणीय इति) तेन तत्रैव
विरोधिबह्वनिसाध्यक परामर्शेन बह्वन्यभावसाध्यक हेतोर्न सत्प्रतिपक्षितत्व-
मिति शेषः । ' अतएव ' - उक्तस्थले बह्वन्यभावसाध्यक हेतोस्सत्प्रति-
पक्षितत्ववारणदेव (विरोधिबोधकान्येति) निरुक्तार्थकमिति शेषः । यथा
श्रुतब्रह्मदतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते, नतु ज्ञायसा-
नपदोपस्थाप्य ज्ञाने, तथा विबक्ष्येच यदशब्दाप्यदिमत्तया ज्ञानेन प्रकृ-
तसाध्यक परामर्शशून्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमिति जनिता प्रकृतसाध्यक
परामर्शसमबहित तादृशशब्दाप्यदिविषयक ज्ञानान्तरस्यापि सत्प्रतिपक्षि-
तत्व प्रयोजकत्वनुपपत्तिः, अतः (फलतो ज्ञानविशेषणमिति) उक्ता-
नुमिते एवासाधिकत्वेऽपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोऽगमेऽपिवा अग्निमलक्षणे
विरोधिबोधकान्यत्वस्य नोक्तव्यावृत्तिसङ्गतिः, अत स्तन्मते व्याहृत्व
न्तरमाह । (एकस्येति) " तद्वारणाच्च " - अनुमित्युपधावक परामर्शस्य
सत्प्रतिपक्षितत्व प्रयोजकतावारणाच्च । तद्विरोधिबोधकान्यत्वं स्वजन्यविरोधि-
बोधकत्ववहित आक्षेपविशिष्टं वचनन्वस्वार्थकम्, स्वनिवृत्तादक्षेप वैशि-
ष्ट्यशून्यत्वावार्थकं च । जन्मेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्शो विद्यते नतु प्रकृतहे-
तुपरामर्शः, अन्यत एव कुतश्चित्प्रतिपक्षकत्वं तदभिनक्षणे विरोध्यनुमितिः,

विरोधिबोधकान्य गमकतौपयिक रूपसंपत्तिर्मत्तया
 ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वंवा तत्त्वं । स्थापनायांव्याप्ति
 मक्षधर्मत्वं मुभयत्रादिभिद्धम्, वांदिना तदभावानुपन्या
 सात् । द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं
 बाधिसामिति, स्वार्थानुमानपुत्रायं दोष इत्येके; तन्न-एकदा

प्रतिरुद्धकार्यक परामर्शविषयत्वम् । (एकदेत्यादि)

स्तदग्रिमक्षणेऽतिप्रसङ्गे दुर्वार एवेत्यत आह (प्रतिरुद्धेति) तथाच तत्र
 प्रकृत हेतौ विशेषणीभूत परामर्शविषयत्वाभावा नातिप्रसङ्ग इति भवः ।

नचैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीतप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपराम-
 र्शश्च गृहीताप्रामाण्यको वर्तते, प्रतिबन्धकन्तर यज्ञश्चाग्रिमक्षणे विरोध्यनु-
 मित्यनुत्पदः, तत्रातिप्रसङ्गे दुर्वार एव ; प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्य
 कत्वस्य तन्नियतसाध्य सिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शो विरोधि
 बोधकान्यत्वस्य वैषम्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलभ्यैवे विरोधिबोधकान्य
 रस्यो पादानात् ।

अस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वम्, प्रकृतहेतुपरामर्शो प्रतिरुद्धकार्यकत्वं रूपं
 प्रतिहेतुपरामर्शो विशेषणम्, गृहीताप्रामाण्यक प्रकृतहेतुपरामर्शश्च न प्रति
 हेतुपरामर्शकार्यं प्रतिरोध इति तादृशपरामर्शद्वयात्वां नातिप्रसङ्गः ।

मूले " एकदे " त्यस्य उत्पन्नयो रिति शेषः । अविरलक्रमेणो-
 त्पन्नयो रित्यर्थकं " निरन्तरबोधे " ति मूलमाक्षिप-

निरन्तरयोर्वीभयो व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरमाधारणत्वात् ।

नच द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पाद समये पूर्वैणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम्, साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । (स्वपरेति) अयम्भावः न खलु सम्भवन्तस्सर्व एव हेत्वाभासा स्समुद्भावाः, आधिक्यप्रसङ्गात् । परन्तु यथाकाम मेकः । तथाच प्रतिपक्षोद्भावेनेपि नाप्रतिपेक्षमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

ति (नचेत्यादिना) साधकमानम्-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानादि वशेनाऽनुमितिर्न जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः (क्षणमिति) क्षण मेक मित्यर्थः । मूले- "ज्ञातयोः"- ज्ञानयोः । " प्रतिपक्षत्वात् "-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । (युगपदिति) यौगपद्यमेककालवृत्तिस्त्वंम्, नतूत्पत्तिघाटितम्, द्वितीयपक्षासंभवात् ।

परामर्शद्वयसंबलनस्य स्वपरसाधारणत्वेपि परामर्शस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावेनेऽप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्वग्रहणेन प्रमितत्वग्रहणात् द्वयोस्तुल्यबलत्वमित्याक्षेपानुद्वाराद्भावं पूरयति दीधितौ (अयं भाव इति) (आधिक्यप्रसङ्गादिति) हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावेऽप्याधिक्यादिति भावः । " यथाकाम " मित्यनेनोद्भावेने विनिगमनाविरहशङ्का निरकृता । " व्याप्त्याद्यभ्युपगमः "- व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषिद्धत्वस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतयाऽनुमित्यनाक्षेपकत्वादिति भावः ।

अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभंगे एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । नच तयो विरोधभंगे प्युपपत्तेर्नव्याप्त्यादिभंग नियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽनुमित्यप्रतिरोधात्, विरोधेव्याप्तिभंगनियमादिति चेन्न;

(प्रतिरुद्धत्वेति) प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादौत्यर्थः ।

मूले (अद्वयात्मकत्वेनेति) साध्यतदभावयोरेकतरवत्त्वे परानधिकरणत्वनियमेनेत्यर्थः (व्याप्तीति) एकत्र—हेत्वोरन्यतरत्र । स्वस्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्वतरभङ्ग आवश्यक इति स एवान्तरत्वेनोभयत्रावधारितौ, विशिष्य सन्दिग्धो दोष आस्तां, किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः। साध्यतदभावव्याप्ययोरेकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नं धर्मवृत्तायेकतरव्याप्त्यभावं तदा कल्पयति, यदि व्याप्त्यभावं विना तत्रोपपद्यत इत्यवधारयितुं शक्यते, तदेव न. उभयत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्वताम्, तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहेदिति प्रतिसन्धानेन तद्विषटनादिति सामान्यतोऽपि न व्याप्त्यादिभङ्गवधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतेत्याशङ्कते (नच तयो-रिति) साध्यतदभावयोरविरोधप्रदशायां अनुमित्यप्रतिरोधसत्प्रतिपक्षता, अपितु विरोधावधारणदशायामेव, तथाचोक्तान्वयासिद्धिसम्भावनाविरहादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याशयेनाह (अविरोध इति)

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया “ प्रतिरुद्धत्वे ” त्यादि यथाश्रुतमूलासङ्गतिः । अतो व्याचष्टे (प्रतिरुद्धत्वेतीति) एकत्र धर्मिणि मिथो विरुद्धयोस्साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एव, अतो व्याप्त्यंशे पक्षधर्मतांशे वा संशयरूपमेव ह्यन्. तथाच कार्ष्णीभूतानिश्चयाभावादेव नानुमित्युत्पादः, ननु,

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभंगज्ञान मित्युपजीव्य-
त्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभाव-
योरिव तद्व्याप्यत्वेना वधारितयो विरोधादेकत्र निश्चय-
यः, किंतु संशयः, निश्चयेवान्यतरव्याप्तिसंशय इति
व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न; उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर
मन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ।

(उभयोःरिति) परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः । तदग्रहेच
तयोरेकत्र निर्णयो न विरुद्धयत इति भावः (दूषकतेति)

सम्प्रतिपक्षभावा दित्यक्षेपे “ उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर ” मित्वादिना
विरोधिद्वयव्यप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्त्यादिसंशये,पजीव्यत्वाभिधानं न सङ्ग-
च्छते; तादृशनिश्चयस्यैव नुपपादितत्वात् अतो भवमाह (परस्परेति) सा
ध्यतदभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोःसाध्यभावसाध्ययोरेव विरोधः, नतु परंस्परं
तयोः, परस्पराविरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहे परस्परव्या-
पकविरुद्धत्वेन ग्रहेपि हेत्वोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः । “ दूषकता
बीज ” मित्यदिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावादित्ये
तादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धेन नुमित्यजनकत्वं सम्प्रतिपक्ष-
स्थले हेतोर्दुष्टताप्रयोजकं, नतु निर्णयजनकत्वमात्रं, विरोधिपरामर्शशून्यता
दशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सद्देतोर्दुष्टतापत्तेः; नापि विरोधि-
परामर्शज्ञाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, सद्देतौ तदसत्त्वेन विरोधिपरामर्श
संबलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः ; विरोधिपरामर्शप्रयुक्तव्याप्तिभङ्ग-
ज्ञानं भ्रमप्रमसाधरणं वा सद्देतुसाधारणदुष्टताप्रयोजकमित्यर्थोऽनित्यदोषः-

दूषकताबीजं समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वम्, नतु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव, सद्देतावपि

विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादस्तस्यानुमिति विरोधित्वं कल्पयति, नतु तेन शाप्यमानस्य व्याप्यादिविरहस्य, सद्देतावपि तस्यानुमितेविरोधित्वादित्यर्थः ।

नभ्युपगन्तृमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्याचष्टे (विरोधि, त्यादिना) “समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्व” मिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरम्, प्रतिबन्धपदं नियमपरं, विशेषणे तृतीया । निर्णयाजनकत्वम् - अनुमित्यनुत्पादः, तथाच विरोधिपरामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदायार्थः ; नियमव्यव्यापकत्वमित्याशयेन विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति व्याख्यातम् । तस्य- विरोधिपरामर्शस्य । (विरोधित्वं कल्पयतीति) एवञ्च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतापरम्, बीजपदञ्च कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले (न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति) अत्र “दूषकताबीज” मित्यस्य अनुपेक्षेण व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमित्यर्थो लभ्यते, सचासङ्गतः, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो “व्याप्तिपक्षधर्मताविरह” इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालानुमित्यनुत्पादकल्प्यप्रतिबन्धकताक इति पूर्णयमित्याशयेन व्याचष्टे (नत्विति) व्याप्यादिविरहस्य स्वरूपसतो दोषत्वाप्रसक्तेरन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधिपरामर्शस्यानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिः, अतो नत्वित्यनन्तरं “तेन शाप्यमानः” इति पूर्णयमित्याशयेन व्याचष्टे (तेनेति) ‘सद्देतावपि’- व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-

सत्प्रतिपक्षत्वात् । एकत्र व्याप्तिभंगज्ञानद्वारा वाऽस्य
दूषकत्वम् ।

व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा [अस्य] दूषकत्वमाह (एकत्रेति) वाकारो
ऽनास्थावाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात्, परमुखनि-
रीक्षकत्वेन त [द्विषय] स्थाभासत्वामोगाच्चेति ।

शून्येषि । एतादृशमूलप्रतीकानन्तरं पूरयति (तस्येति) विरोधिपरामर्शस्वे-
त्यर्थः । “ सत्प्रतिपक्षत्वा ” दिति मूलस्य व्याख्या ‘अनुमितिबिरोधित्वा’
दिति । दूषकत्वम् विरोधिपरामर्शस्यानुमितिबिरोधित्वम् । एतन्मतस्य
दूष्यत्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे (वाकार इति) अनुमिति-
प्रतिरोधेन- अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । विरोधिपरामर्शस्य, “ तथात्वात् ”
साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्योदीच्यतया साक्षाद-
नुमित्यविरोधितया च विरोधिपरामर्शसंवलितपरामर्शात् प्रथममनुमितिस्स्या-
देव, बाधकाभावादिति भावः । परम्परया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभा
सताया मुपगुज्यत इत्याह (परेति) प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामग्र्या
अनुमितिबिरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्यास्स्यात्, विरोधिज्ञानसाम-
ग्रीत्वाविशेषादित्याशंभय “ चक्षुरादेश्च ” इत्यादिग्रन्थमवतार्य फलानुरो-
धेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तम्, भिन्ने विषये
अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वात् ; अत “ एकत्रे ” त्यादि
पक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षु
रावेरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशंकया
चक्षुरादेश्चेति फनिककामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः ।
तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाद्यप्रतिबन्धकत्वेपि उपनीतमाने अन-
नीये चक्षुरादेश्चब्दस्य च प्रतिबन्धकतायां कथंताया अनिवृत्तेः, स्वयम्,
विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यवचाबुद्धेस्साक्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरत्व

चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितात्रपि
फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवंवादि-
वाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः, नच

ननु विरोधिपरामर्शो, यदि निपरीतनिर्णयविरोधी, कथं तर्हि सति विशेष
दर्शने नयनदिजन्मा पीतत्वादिग्रम इत्यत आह (चक्षुरादेश्चेति) चत्त्वर्थः।
षणितत्वाद्याहशमन्निबन्धकत्वः नुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति (नन्विति)
'विरोधिपरामर्शः' तद्विपरीतव्याप्यवत्तानिर्णयः । 'विपरीतनिर्णय
विरोधी' तद्विशिष्टज्ञानविरोधी । 'विशेषदर्शने' — पीतत्वाभावव्याप्य
वत्ता निश्चये, सति चानुमिति प्रतिबन्धकनापादौ । "चक्षुरादेश्चे" ति
चकारत्वानुमानशब्दसमुच्चायकता न सम्भवति, तस्मानुमानप्रतिरोधत्वादत
आह (चत्त्वर्थ इति ।)

"नानुमानेन प्रतिरोध" इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने
जननीय इत्यादि (तदुपस्थितवर्षाति) विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः ।
तस्य दोषादिसमवाहितचक्षुरादेः । अधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपगमात् ।
अप्रतिबद्धफलकत्वेऽपगमादिति यदत् । तथाच दोषविशेषाद्यजन्यत्वं सा-
क्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वे विशेषजन्यज्ञानसंधारणविषयित्तविशेषानुन्यन्त्वं वा वि-
रोधिपरामर्शप्रतिबद्धवत्तावच्छेदककोट्यधिकफलबलेन विशेषणोपमिति
भावः । (नन्विति) एवं-विरोधिज्ञानसाध्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि
विरोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्तज्ञानविषयैव शिरोमणिमते प्रतिबन्धक
त्वम्, तन्मते मूलस्थसामग्र्यपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य निव-
र्णयत्वात् । तथापि सामग्र्यपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का ।
'वदित्वावयवत्रस्य'-सध्याभावोपकनादिवचयमात्रस्य । मात्रपदेनसाध्याभा
वबोधकं नुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन-प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन ।
अनुमानमात्रोच्छेद परार्थानुमानमात्रोच्छेदः । विरोधिदोषकवाच्यमादेवाभूति

विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानफलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरश्शौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम्;- अगृह्यमाणाविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात्पूर्वं पश्चाद्वा ऽनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् । निरूपणे वा ऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः । भैवं, विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानः प्रति-

अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह (प्रत्यक्षादेरिति)

त्यनुत्वादप्रसङ्गः । न्यूनबलत्वे-अग.सोक्ततया निश्चितत्वे । लक्षणायोगः-प्रतिरोधाप्रयोजकतयासमानबलत्वमेव । समानबलत्वे-अग.सोक्ततयाऽनिश्चितत्वे । "प्रतिरोधः" इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे, अ.सोक्ततया निश्चितत्वे । शौचानुमानवत्- शौचानुमानस्येव । तेन-विरोधिबोधकशब्देन । बाधः-विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव साध्यतदभावमाहकमनयोराभासत्वं सन्दिग्धं, नतु कुत्राप्याभासत्यगनाभासत्वं वा निश्चितम् । प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादपर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्दः प्रतिसन्ध्यादेवानुमानमित्याह (अगृह्यमाणेति) ।

; दीधितौ (तर्हीति) तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव त.दशबलसत्त्वादिति भावः ।

रोधः, कथायां, तदुपन्यासानर्हत्वात्. यस्तु वि-
रोधिव्याप्यद्वयस्या ऽ साधारणत्वात् संशयजनकत्वं

अत्र हेतुमाह (कथावामिति) प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयेव बोधकत्वात्,
विरोधिवाक्यमात्रस्य नुमित्यविरोधस्यत्, बोधव्यभावव्याप्यवतानिर्णयेनैव
शाब्दबोधप्रतिरोधोच्चेति ।

मूले " प्रतिरोधः " - प्रतिरोधकतया प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितौ (अत्रेति) व्याप्तिवक्षन्मतायां ज्ञानमानस्वरूपं लिङ्गभाव-
मपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया ऽनुपन्यसनीयत्व इत्यर्थः ।

मूले (तदुपन्यासानर्हत्वादिति) लिङ्गभावानापन्नप्रमाणस्यानुपयुक्तो-
पन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूर्वकेन तदुपन्यासः नुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ (प्रत्यक्ष
स्येति) स्वरूपसत्तयेव- स्वज्ञानमनोक्षेप (ब्रह्मज्ञानादिति) तथाचोपन्या-
सस्य परज्ञानमेव फलं, प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यादे ज्ञानमेवानुपयुक्तं, तदा क-
दुपन्यासोऽप्येव इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया
तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसम्पादकत्वेऽपि आदिपदमाहशब्दस्य ज्ञान-
स्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसम्पादकतया उपयोगित्वं
दुर्वारमेवेत्यत आह (विरोधिवाक्यमात्रस्येति) विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्ये-
त्यर्थः । मात्रवदेन कारणान्तरसाहित्यव्यवच्छेदः । (अविरोधित्वादिति)
तन्मात्रस्य विरोधिवोधकसामग्र्यत्वविरहादिति भावः । तथापि कारणान्तर
साहित्यज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया उद्भावनसार्धव्यमित्यत आह (बोधेति)
तथाच व्याप्यव्यवृत्तापरामर्शदशायां विरोधिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेऽपि तदभावव्याप्य
वृत्तानिश्चयाभाववृत्तिशब्दसामग्र्याः कश्चिदप्यसम्भवेन लिङ्गभावानापन्न
शब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधियोपसामग्र्यसम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग
इति भावः ।

दूषकताबीजमिति । तन्न, एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं, ननु
विशिष्टम् । तादृशं च न संशयकम् ।

अनुभितिद्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिदूषकताबी-
जमित्यन्ये । तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

ग्लकोशकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्या-
नुमितिस्संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्यास्संश-
यजनकत्वात् । संशयद्वारा चास्य दूषकत्वम् । नच संश-

इदमुपलक्षणम्; पक्षे साध्यं न.स्तीति वाच्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेणैव
ज्ञानं पक्षे साध्याभाववत्त्ववगाहिविरोधबोधसम्प्रघटकम्, तद्दृशश्च ज्ञानं
प्रत्यक्षात्मकं तद्दृशवाच्यप्रयोगदेव सम्पद्यते, नतु साध्याभावप्रमपक्षशब्द
विषयः पक्ष इत्याकारकतदुपन्यासादिति न कथञ्चिदपि तादृशोपन्यासस्य
प्रतिरोधकतेत्यपि न.द्वयम् ।

मूले (एकैकमिति) “ एकैकम् ”- प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गताब-
च्छेदकावच्छिन्नम् । सत्प्रतिपक्षं- सत्प्रतिपक्षविधया दुष्टव्यवहारविषयः ।
नतु, विशिष्टम्- हेतुप्रतिहेतुसंघरणरूपावच्छिन्नम् । (तादृशश्च न संशय-
कमिति) संशयकतया दुष्टताबीजत्वे तद्दृशदुष्टव्यवहारनुपपत्तिरित्यर्थः ।
विरोधिभनसामग्र्यास्संशयविरोधत्वे संशयमत्रोच्छेदप्रसङ्ग इति प्रकरण-
समो विरोधिमानसामग्र्यविधया संशयरूपानुमिते मा प्रतिरिस्तात् ।
विरोधिबिषयकत्वेन बाधवत्तदभवाप्यवत्तनिश्चयप्रतिबन्धकत्वं दुर्धार-
मिति शक्यत (नच संशयरूपा नानुमितिरित्यादिन.) यद्यनुद्धे विरोधिविष-
यकत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्न, किन्तु निश्चितप्रामाण्यकत्वे सति विरो-

यरूपा नानुमितिः, चोद्येव विगोध्युपस्थितेरनुमितिमाम-
 ग्रीविघटकत्वेना वधारणात्; अन्यथा बाधेप्यनुमित्यापत्ते
 रिति वाच्यं । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् । तुल्य
 बलादनुमितिस्स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोध
 स्यच तत्र प्रतिबंधकत्वं, नतु तद्बोधकस्य नयनादेः । प्र-
 त्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात्कथं संशय इति चेन्न-पूत्ये-
 काद्धि ज्ञानमुत्पाद्यमानमर्थात्संशयः, नतु पूत्येकं संशयजन
 कत्वमिति मेने । तन्न,

विषयकत्वम्, सत्यतिपक्षस्थले चोभयन्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यनि-
 श्चयानुमितेप्रतिरोध इति सम.पत्ते (अधिकबलतयेति) ननु प्रत्यक्षे
 समानबलप्र.साध्याभावप्रहसामग्रीसंशयानुपपत्त्या अविरोधिन्म.स्ताम्, अनुमितौ
 तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह (साध्याभावबोधस्यचेति)
 साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । ' तत्र ' - अनुमितौ । ' नयनादे ' रित्या-
 दिना विरोधिपरामर्शपरिग्रहः । नवनग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । मान.भावा.दिति
 पूर्णीयं (प्रत्येकमिति) एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन,वधारित परामर्श.दित
 इत्यर्थः । (कथं संशय इति) संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतु-
 तायाः क्वाप्यवच्छिन्नत्वा.दिति भावः । संशयत्वस्य जन्मतानवच्छेदकत्वेपि त-
 त्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वा.दिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः, प्रत्ये-
 ककोटिभ.नसामग्रीत्संशयत्व.वच्छिन्नजनकत्वंतु प्रत्यक्षस्थलेपि नास्तीत्यह
 (प्रत्येकादिति) तथाच तत्प्रत्येकसाध्यकानुमितित्वस्य निश्चयसाध.रण-
 स्य तत्तत्साध्यन्याप्यवत्तापरामर्शजन्यता.वच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजा
 त्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यहैवेति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधि-
 विषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धकत्वे प्रयोजकम्, नतु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहि
 तमित्याशयेन दृष्यन्ति (तन्नेति)

रत्नकोशकृताभ्यमभिप्रायः- एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकैकविरु-
द्धविरुद्धन, नाप्रकारकज्ञानत्वादिवेदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संश-
यत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्र-
योज्यत्वात्समाजस्य ।

रत्नकोशकारमतं परिष्कर्तुमारभते दीधितौ " रत्नकोशकृता " मि-
यादिना । संशयत्वं यदि किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्व्यतिरिक्तसामग्रीत
एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति निश्चयसम्भवेऽप्यनुमितेस्संशयत्वं न सम्भ-
वति, अनुमिति सामग्रीघटकस्य परामर्शदेः कस्यापि संशयत्वावच्छिन्नाजन-
कत्वात्, अतस्संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मूलकारोक्तं प्रतिबन्दि-
सूचनेन दृश्यति (एकधर्मिकेति) ' अविरुद्धानेकप्रकारके ' तस्य द्वन्द्वा-
त्परं श्रूयमाणज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांशे संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीत
विशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्व्यतिरिक्तत्व
विपरीतविशेषणघटितस्य प्रकारांशे विशेषणानेकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्ध-
नानात्वभेदेन भिन्नस्य तद्धर्मद्वयस्य तद्वत्त्वापत्तिमपि सूचयति (नानाधर्मि-
केति) एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोर्नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः ।
" न जन्यतावच्छेदकम् " - कस्यापीति शेषः । नन्वेवं क्वचिज्ज्ञाने संश-
यत्वं क्वचिन्नेत्यत्र किन्नियामकमित्यत आह (तत्तद्धर्मिकेति) पर्वतादिधर्मि-
केत्यर्थः । (तत्तत्प्रकारकेति) बह्विबह्वचभावादिप्रकारकेत्यर्थः । (प्रयोज-
कसमाजेति) तदवच्छिन्नेत्यपत्तिनियामकसामग्रीसंबन्धनेत्यर्थः । " समाज-
स्य " - पर्वतादिधर्मिकवह्वचभावादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवह्वचभावादिप्रकारकत्वयो-
र्वैशिष्ट्यस्य । तथा चैकमन्वयकोटिमानप्रयोजकसामग्रीदशायां यज्ज्ञानं वा-
मते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य
तत्कोटिप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशि-
ष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसं-

कचिद्विरोधमनस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वत् । नीलेतरघटत्वघटत्व
प्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकान्मज्ञानत्वादिवच्च सशयान्यज्ञान
त्वादिरूग्निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तत्प्रयोजनविरहादेव तद्वि
रहाद्युत्पत्ते ।

शयत्तविरह, कोटिद्वयमानसामग्र्युत्तरश्च यज्जयते तत्र तादृशप्रयेजकवैशि
ष्ट्यसत्त्वेनैतादृशसशयत्वमिति सशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि तन्निबन्ध
निर्वह इति भव । ननु कोटिद्वयावगहिज्ञानत्वमात्रं न सशयत्वम्, तस्य
समुच्चयसाधारणत्वात् किन्तु एककोट्यग्रेऽपरकोटिविरोधवगाहितसहितम्,
तादृशस्य कोटिद्वयमानप्रयोजकसबलनमात्रं न नियामकम्, तत्सत्त्वेऽपि समु
च्चये सशयत्वाभावादिति सशयत्वप्रयोजकमन्यदेव किञ्चिदुपगतत्वम्,
यत्र क्वचिदेवेभयावगहिज्ञाने सशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यताव
च्छेदकसशयत्वमावश्यकमित्यत आह (क्वचिदिति) उभयप्रकारक इति
शेष । तत्र च विरोधमानस्या समग्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तितय इत्यर्थ
(तत्र प्रयोजकार्थनत्वादिति) भव्यप्यवृत्तेऽज्ञानभावदिषटेतविराधमं न
प्रयोजककल्लतसामग्र्यन्तरस्य कश्चित्प्रयोजकत्वमित्यर्थ । नथ च तत्स
बलनस्यैव विरोधमन्यवृत्तितयप्रयोजकत्वप्रयोजकत्वस्य समुच्चयत्वे तद्विरहादेव
सशयत्तविरह इति भव । उक्तयुक्तिभिस्तस्य कार्यतावच्छेदकत्व-
स्वण्डनवस्तुगतननुरद्धय, वस्तुनस्तस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपि तस्य
धर्मितवच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतवच्छेदकताया, एव भव्यकारण्यतया मत्य-
धस्थले यथा तत्तदभेदप्रकारकज्ञानसंभ्रं द्वयसहितधर्मिज्ञानरूपसामग्र्यं स
शयजनयति तथानुमिति यत्रैपि तादृशधर्मिनं नत्वसंमग्र्यः सशयजनने
न किञ्चिद्वाधकम् । ननु माधु सशयत्वजन्यतवच्छेदकम्, तत्रैपि निश्चय
त्ववच्छिन्नहेतुभूतात्तरामर्शादित कथं सशयनुमिति रित्याप्तद्वय निश्चयत्व-
स्यापि जन्मतवच्छेदकत्व निराकरोति (नरेतेरिति) यथा घटे नीलरूप-

एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात्संशयरूपं भवति ।

बद्धेदत्तकनीलेतरत्वमये जको घटे नीलेत्पादकसामग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकञ्च घटत्ववच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसामग्रीजन्यत्वम्, तत्संबलनाभिने नीलेतरत्वघटत्वयोस्संबलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वस्य नियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटस्य तथात्वमिति नियमः. एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारकताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्ववच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्रयोज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसामग्री घटत्वप्रकारकत्ववच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्चेति द्वयोस्संबलनं घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोस्संबलनप्रयोजकम्, तदेव जन्यतानवच्छेदकस्याप्येकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्वसंबलितनानासामग्रीप्रयोज्यम्, तद्विरहप्रयोज्यस्तद्विरहः, तत्संबलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं तद्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियमः; तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यैत्यर्थः ।

यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनियाम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायां एकधर्मिकाविरुद्धानानप्रकारकज्ञानत्वमेव पूर्वं दृष्टान्ताकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकसमाजनियाम्यत्वमेव, नतु सामग्रीविरहसमाजनियाम्यत्वम्, निश्चयत्वेच तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकसामग्रयमेव संबलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंबलनस्य, तृतीये तद्वदकानानाधर्मावच्छिन्नहेतुभूतानासामग्रीसंबलनविरहसंबलनस्येति, उच्यते तत्र निश्चयत्वसाम्यात्कृत्यमिति बद्धेयम् (एवंचेति) संशयत्वनिश्चयत्वया ज्ञानानवच्छेदकत्वेचेत्यर्थः । तुल्यबलाभ्याम्- परस्परकार्याचिरोधिनीभ्याम् (संशयरूपं भवतीति)

तथाच समबलप्रतिपक्षसबलनस्त्रले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति सामग्रीम्भां संशयानुमिति जन्यत एवेति भाव ।

अथ क्लृप्तविरोधभासक विरोध वगाहि परामर्शघटित सामग्र्यभावा द्विरोधो नभासितु मीष्टे, तत्र च कथसशय इति चेन्न, सत्प्रतिपक्षता-दशाया के टिद्वय नशय नुत्वादस्योभवव दिसिद्धतय, तन्निर्वाह म परस्परज न्यकाये विरोध्यनुमितिस मग्रयो. प्रतिबन्धकतापेक्षया विरोधभानप्रतिबन्धका भाव सहक रेण विरोध विषयकस्य पि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकत या लाघवेन कल्पनात्, अनुपस्थितस्य विरोधस्य प्रकारतय, भनासम्भवेपि विरोधसम्बन्धेन एककोट्यशे परस्य प्रकारतयैककोटिसम्बन्धनिष्ठसंसर्गताया कोट्यन्तरविरोधस्याऽवच्छेदकतया वा भानोपगमात् । अन्यथ, मत्र कोट्योर्नाविरोधग्रह नवा विरोधस्योपस्थिति वर्तते तत्र सामग्रीसमाज त् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्पत्वात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रह, अथच मीष्टे विरोधसम्बन्धेनैककोटि विशिष्टापरकोटे विरोधविशिष्टसये गादिसम्बन्धेन च कोट्ये र्भा बाध-ग्रह, तत्र कथञ्चिदपि विरोधभनासम्भवेन एकदा प्रतियोगि तदभवनिश्चयस्यानुमिति जन्यतामिति चेत् प्रत्यक्षस्थलेष्वेवोऽनुयोगस्तुल्य ।

अथ धर्मिणि सशयान्यतद्वत् ज्ञान प्रत्यव्याप्पवृत्तित्व ज्ञानाभाव विशिष्ट तद्विरोधिर्भयचाज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धिकेति दर्शितस्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयो र्ना प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्ति, प्रत्यक्षानुमित्यादिसामग्रीणांशानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत कल्पनासम्भवात्, अनुमितिस्थले विरोध्यनुमिति सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सशयान्यत्व न प्रतिबन्धतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत इति क सशयानुमितियासोति ।

अत्रार्वाचिना, सशयत्र न विरोधवगाहेतानियतम्, तथाहि-यथा श्यैकैक सिकर्जने साक्षात्सरोमीति प्रतीते विपरताविशेष अनु-

मिनो न्यापदगामीति प्रतीतेरनुमित्यपस्यो स्स,ध्य,वाद्ययो विषयताविशेषश्च
दुम्पद्वः, तथा सन्देहस्यनुव्यवसायबलात्संशयेपि कोट्यशे विलक्षणविषयतां
निष्प्रत्यूवैति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वम्, तस्य विरोधानवगाहि ज्ञान-
साध,रप्ये न कि,च्चिद्व धकम् । नच तादृशप्रतीते विरोधावगाहि संमानध-
र्मिक तत्तदम,व,वगाहि ज्ञ,नत्वावलम्बनतयैवोपपत्ते विषयताविशेषे किं मान
मिति वाच्यम्, क,चत्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयत,याः प्रमाणान्तर
रहिताया उक्तातिप्रसङ्गवरण य सामग्री,प्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष,ला-
घवेन कोटित,ख्याविलक्षण विषयत,या एव कल्पयितुं युक्तत्व,त् । साच
प्रक,रतामेदः । तदन्यैववा, कोटि,विशेषकसंशयसाध,रणयानुरोधात् । नच
तादृशविषयत,निष्ठं वैलक्षण्यं दुर्घटम्, अखण्डे,प,धेरसिद्धान्तकब,लितत्वा-
दिति व,च्यम् ; एव सति विषयतात्वत्प्रकारत त्वादी,नामपि विलयप्रसङ्गेन
बहुतरासामञ्जस्यात् । अस्तुवा- एकसं टि,विषयकत्वावच्छिन्न विरोधिको,ट्य-
न्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयताव्यावृत्त स्तद्विशेष, ,,
संशय एव तत्तत्कोटिविषयकत्वयो,भिधे,वच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । तादृ-
शविषयत,श,लिबुद्धौच मणिमन्त्रा,दिन्यायनैव के,त्वारव्याप्यकृत्तित्व ज्ञानस्य,
प्र,तिबन्धकत्वमात्थोयते, नातस्समुच्चयदशया संशयापत्तिः । एव का,ट्यंशे,
औत्कट्यरूपसम्भावन,त्वमपि विषयताविशेष इति ध्येयम् ।

नचैवमर्थसमाज रूपवाधयेन संशयत्वस्य कार्यनानदच्छेदकत्व
व्यवस्थानं दीधितिकृतौ विलुप्यते, मा,मग्रीद्वयमपाजस्य तत्तत्सामग्री,प्रयो-
ज्यकार्यतादच्छेदक द्वयसामाना,धिफरण्यसा,त्रथे जकृत्वात् कार्यतावच्छेदक-
विषयतयो रवच्छेद्य,वच्छेदकम,वादि प्रयो,जरण्यासम्भवेन तत्समाजादवच्छे
द्यावच्छेदकभावापन्न विषयता,विशेषरूपसंज्ञयत्वानिर्वा,हान् । तादृशविषयता
विशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहि ज्ञ,नमाधारण्यानुरो,भेन च

अतएवाहृत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मान सशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीयश्च

कोटिद्वयमानसामग्रीसवलनस्य विरोधम सक्रमामग्रीमनपेक्षया ऽपेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तेकत्व चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्व सहितकोटिद्वय वगा हित्वा सशयत्व मित प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यता नवच्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमिति व्यवस्थपन मशक्यम् , विषयताविशेषरूप सशयो परामर्शादिषु टैत नुमिति सामग्र्या प्रयोजकत्व कल्पकाभाव दिति चेन्न, - अविरोधजनमनपेक्ष्य स भर्त्सम जा देकदा- एकधर्मिणि तत्तदभावो भय निश्चयानुमित्यनुदयात्सशय नुमितिमिदौ अव्यप्यवृत्तत्व ज्ञान मवसाहितयो प्रत्यक्षसामग्र्यो रिवानुमित सामग्र्योरपि सशयत्वावच्छिन्नोत्पत्ति प्रयोजकतया भववर्जनीयत्वात् । नच सशयत्वावच्छिन्नभूताया निश्चययविषय मत्ता तस्या संशयव्यावृत्तये सशयसामग्र्या स्तदवच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धक त्व कल्पनीयम् , सशयसामग्रीत्वञ्च प्रत्यक्षानुमिति सामग्रीसाधारणा नकाम- त्यव्याप्यवृत्तत्व ज्ञानाभाव विशिष्टविरोधिकोव्यनुमिति सामग्र्य प्रतिबन्ध कत्वे कल्पनाये अनुमितित्वम्यैव तत्प्रतिबद्धयतावच्छेदकत्व मुपेयते, लाघ- वात्, नतु निश्चयत्वस्यति न सशयानुमिति सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्ष मशयस्य तादृश विषयत शालित्व व रणाय तदवच्छिन्न प्रति सशये पध, बक ता विशिष्टत्वेनैव सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वकल्पनः, चद्रूपस्य च सशयानुमिति सामग्रीसाधारणतया तत्प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

“अतएव”- तुल्यबलसामग्री समाजा त्प्रत्यक्षस्येव परेक्षस्यापि सश यम्योत्पत्तो व भक्तम मादेव । “आहृत्यैव”- साक्षा देव । विप्रतिपत्तिवाच्य मतो जन्म मध्य पव भूत शब्दबोधालोक सशयनपि वदन्तीत्यर्थः । ननु सप्तमकल्पे न्यूनधिकबलत्व वा सासमग्रा कथं सव्यवृत्तमित्यत आह (फलबलकल्पनीयश्चेति) सामग्रीसवलनम्येहे एकस्या

न्यूनाधिकसमबलभावः, सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सन्निधवर्तिनि शंखे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवाऽसतिच शुक्लत्वस्यैव, दूरस्थे च धर्मिणि भसति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सतिच एकस्मा एव नयनेन ग्रहणात् ।

फलातुल्यस्था न्यून, अधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या समबलभावो ऽवधारणाभि इत्यर्थः । एतदेव विशिष्ये, दाहरति (सत्यामपीति) (पीतत्वशुक्लत्वस्मृतानिति) “ सन्निधवर्तिनि ” “ शंख ” इत्याभ्यां विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रिय सन्निकर्षघटित तदुभयविशिष्ट प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितम् । “ दोषविशेषे ”- पीतद्रव्यसमबलानरूपे “ पीतत्वस्यैव ” ग्रहणादित्यभिप्रेत्यान्यवः । तथाच फलबलात् श्वेत्यादि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोपबृंहित पीतत्वशुक्लत्वभावादि ग्रहणसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिक सन्निकर्षघटित विरोधिग्रहसामग्र्या बलवत्त्वमित्याह (भसतिच शुक्लत्वस्यैवे) । विषासमबलानस्थले उपनयघटित सामग्रीद्रव्यस्य तुल्यबलत्वनाह (दूरस्थ इति) धर्मिणो दूरस्थत्वे असतिच विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न लौकिकसामग्रीदूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकधर्मविरोधित्वादि, तिलौकिकसामग्रीविघटनाव दूरस्थत्व विशेषादर्शनयोरनुभावनम् । “ स्मृतयो ” रित्युपनयसम्पादनात् । “ कोट्योः ” स्थाणुत्व तदभवाद्योः । विशेषदर्शनघटित सामग्र्या बलवत्त्वमाह (सति चेति) “ सतिच ” विशेषदर्शने । “ एकस्माः ” गृहीतविशेषायाः कोट्येरेव । “ नयनेन ग्रहणात् ” । अत्रच प्राच्याविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं ननु सामग्र्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटिद्रव्यमासक सामग्रीसमाजादेव चेतसंहायः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संज्ञपकार स्मरणवारणसम्भवः, प्रत्येकं तद्यद्यमात्रगोचरनिश्चयजन्यसंस्कारद्रव्यसंबलनात्तदुत्पत्तौ बाधकमयादित्यत्र-

अथैवमुद्बुद्धभ्या विरोधिसत्कराम्यां स्मरणमपि सशयत्मकं स्यात् ?
 किं नस्याद्यदि च नानुभवबाध, यत्र गुरुणापि निश्चयत्वेन सत्करजनक-
 त्वमुपेयते भयता । अथ विरोधिनी निर्णयऽनुमितिप्रतिबन्धक विरोधित्वञ्च
 सहानवस्थायित्वस्य, घ्यामवस्थेन तद्व्याप्यस्यपीति चेत् ? यदि वातुतो
 विरोधिनी निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतवच्छेदकं दन्तदशस्य निश्चये
 अमानुमिति ।

इति (अथैवमिति) (उद्बुद्धाम्यामिति) नचोद्बोधकस्य फलैकोशेय
 तया एकदा विरुद्धकोटिद्वये द्वोपक कल्पना ननुपाव रिति वाच्यम्,
 नियतोद्बोधकसम्बन्धे वस्तुविशेषज्ञानादीना मनुगतरूपेणैव कारणतया
 क्लृप्तत्वात्तादृशो द्वोपकद्वयसमवधानन्देव घत्र तत्रैव पक्षे सम्भवत् । अनु-
 भवविरोधविरुद्धे इष्टापिमह (किं नस्यादिति) अनुभवविरोधमपि स
 विवादतया (अदिति) “येन” अनुभव विरोधेन । भवतेत्यनेन
 परस्परसमग्री प्रतिबन्धकताकल्पन मन्तरेण तवापि सशयमाकरस्मरणवा
 रण न सम्भवतीति सूचितम् । बाधबुद्धे रत्नन्तान्योन्य भव वत्ताभिसाधा-
 रणविरोधिप्रकारत्वेनैव प्रतिबन्धकत, तथात्वञ्च विरोधिपरामर्शस्यपीति
 मूलोक्तसिद्धान्त दूषयितु माशङ्कते (अथैति) तद्विरोधिन्व तदभावव्याप्य-
 त्व स्वव्यापकत्वत्वरूप वा । स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारण मित्यत उक्तं
 (सहानवस्थायित्वमिति) विरोधस्य विषये उपलक्षणत्व विशेषणत्ववेति
 विकल्पञ्च दूषयति (यदीत्यादिन) ‘तथा’- प्रतिबन्धक (पक्षतावच्छेद-
 कादेरिति) इदन्तगद्यनच्छिन्नहृदादिरूपपक्ष विशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्ववा।
 “तादृशस्य”- वन्तुमत्या वदमादिविरोधिनि । ‘निश्चये अमानुमि-
 ति’-निर्णयाधीना अमानुमिति । अयनीत्यर्थ । तत्र जनकज्ञानस्यैवो-
 क्तप्रतिबन्धकत वच्छेदकाकान्तत्वादिति भव । यद्यपि जलमयनादे विरोधा-
 त्त्वगाद्दि ३ दशाया तदनच्छिन्नपथावगात्त्रिन्या म्नास्ति त्रिकथाश्चाय वदि

अथ विरोधित्वेन ? तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिः प्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनं, विरोधिवृद्धिप्रतिबन्धकम्, कथमन्यथा तदनन्तरं न अमसंशयानिति, चेन्न; सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शंखादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादे रदुष्टेनच पीतत्वादिव्याप्यवत्त्वानिश्चये

छा नित्यधनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्व अमदशया मनुप पत्तिरस्ति, तथापि जलमयोयं बहिमा नित्याधनुमितिस्थले प्रतिबन्धक नैयत्येन तथाविधानुमितौ च्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम् । (अथ विरोधित्वेनेति) “ निर्णयस्तथे ” त्यनुपग्यते । ‘ तदग्रहे ’- बहुवभावादौ बहुवादे विरोधः प्रहे । (अनुमितिप्रसङ्ग इति) तथाच बहुव्यभावात्वाद्यवच्छिन्नवगाहि निश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधवृद्धेः प्रतिबन्धकतावाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शताघरणमिति भव ।

इदं मुपलक्षणम्, अनुगततदधिकरणवृत्तित्व रूपविरोधवच्छिन्न उकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वेपि स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यात्स्वरूपव्याप्त्यवगाहि विरोधिपरामर्शस्य तद्रूपनाकान्तनया तादृशपरामर्शभ्यां संशयानुमिति जनने बाधकभावः, एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धवगाहि ज्ञानमेव विरोधीति सम्यन्धविशेषनिवेशस्या दृश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गक प्रज्ञाभावदिज्ञान सम्यन्धान्तरावगाहि विरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतामम्भव इत्यपि चोदयम् ।

ननु मामूह्याधनुद्धि प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाकान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य; तथापि न संशयानुमित्यवसरः, स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमन्यमित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षमसंशयानुदया च्छिन्नादिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्त्वानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः भावदयकत्वादित्यशङ्कते (भवेति) । (शुक्लत्वादीति) पीतत्वाभावादीत्यर्थः । “ दुष्टेन ”- पितादिदूषितेन । (पीतत्वादीति) शुक्लत्वभावदीत्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिगच्छ-

सात्यनि शुक्रत्वादेर्नशात्, सति च विशेषदर्शने कानिदुपनीतमानानुदवात्,
दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शास्त्रादौ करादिभ्रमणाग्रहात् तत्तत्स्थ-
विशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः- अनुगतकार्यकारण-

विशेषणं देयमित्यज्ज्ञां उपनीतमन [निश्चय] विशेषासंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति
(सतिचेति) “ विशेषदर्शने ”- विरोधिन्यान्वदर्शने । ननु प्रथमस्थग-
नुरोधेन देयविशेषाजन्यत्वं द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं
विशेषणं देयमित्यत्र आह (दूरत इति) “ प्रमितस्य ”- करादिभ्रमत्वा-
पन्नमपकलौकिकसन्निकर्षश्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशावामपि दूरत्वादेव
स्थणुत्वमग्रह इति श्रद्धा निराकृता । (अग्रहादिति) तथाच लौकिकसन्नि-
कर्षा जन्यत्वनिवेशे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्ते स्तत्रिवेशो न सम्भवतीति
भावः (स्थलविशेष इति) मयद्वयक्तिसत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्नजायते तत्तद्व्य-
क्तेरेव विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नमिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथाच
कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहित विशेषदर्शनलज्जानां प्रतिबन्धकत्वाकरनतात्संज्ञ-
वानुमिति निष्प्रत्यूहवेतिभावः । क्वचिँलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसह-
कृत तदंभावव्याप्यभ्रमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धित्वाव-
च्छिन्नमिति तदमव्याप्यवशा निश्चयत्वे नानुगतप्रतिबन्धकताकरनमुचितम्,
तत्तद्व्यक्तत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकता प्रसङ्गात् । दूरत्वादिदोष-
सहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबद्धयतावच्छेदककोटौ लौकिकान्मत्वमनिवे-
श्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं करनयमिति समाधत्ते (अनुगतेति) “ दोषवि-
शेषादी ” त्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः । दोषविशेष जन्यज्ञानेवि-
साक्षात्कारित्वव्यञ्जकाविषयता विशेषोपगमा तच्छून्यत्वं निवेश्यैव दोषविशेष
जन्यलौकिक सन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यवर्तनमिति । एवञ्च परमेश्वरबुद्धावपि ता-
दृशविषयताया एव स्वीकारात् नित्यसाधारण्यम्, नवानुगतधर्मस्य प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वे चक्षुस्सन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथेविशे

भावानुरोधत् दोषविशेषव्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि कल्प्यते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात्, बोध्याभावन्यप्यवर्तानिश्चयेन शाब्दादिर्भ,प्रतिबन्धाच्च ।

अनुसंसर्गव्यजन्यचक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः [अन्धकारेचक्षु-
संसर्गदशायां घटेपनीतमानस्य चक्षुसंसर्गिकर्षजन्यत्वेन प्रतिबद्धघतावच्छे-
दकनाकान्ततया विशेषदर्शनकालेपि सादृशोपनीतम,न,प,तिश्चेति] एवमना-
हार्यत्वस्यपि निवेशो वेदघः, तेनाहार्यचक्षुष,दीनां विरोधिनिर्णय प्रतिब-
द्धघतोपपत्तिः । आहार्यत्वश्च स्वविषयकेच्छ,व्यवहिते तरक्षणीतरश्च प्रत्यक्ष-
त्वम्, स्वविषयत्व स्थाव्यवहितोत्तरत्वेभयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं
वा । आहार्यचक्षुषादौ च चाक्षुषादिच्छयः हेतुत्वोपगमाल्लेच्छां निना वि-
रोधिनिश्चयात्तदापत्तेः (कदाचिदि,ते) यदि विशेषदर्शनं परिभूय यज्ज्ञान-
मुत्पद्यते तदधीनं स्मरणमपि विशेषदर्शनकालेनुभूयते तदेत्यर्थः ।

वस्तु तन्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वज्ञातविरोधि वि,शिष्टज्ञानमेव स्मर्यते,
न तु तद्विषयीभू, । यद्विशिष्टम्, यावद्विशेषदर्शनेनाऽप्रामाण्यं गृह्यते । तथाच
ज्ञानत्वमेव प्रतिबन्धयत,वच्छेदकम्, नत्वनुभवत्वम्, अनुभवत्वजातेरप्रमा-
णिकत्वात् । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरव,त् । प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे-
माशङ्कते (नचे,ति) सम,घटे (सामान्य इ,ते) सामान्यधर्मस्य ज्ञानत्वस्य
तथात्वे बाधकाभ,व,दित्यर्थः । ननु संशय,नुमितेस्सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य
विरोधिपरामदा,भ,व ज्ञानत्व,वच्छेदकत्वकरुणं न सम्भवति, व्य,भिचारसंश-
यस्य विरोधित्वा,दित्यत अ,इ (वे,दघः,भ,वेति) “शाब्द,दी” त्प,दिना
उप,भिति स्मृति परिग्रहः । तथाच ज्ञानत्वस्य तथात्वे शाब्दादिस्थले स्वत-
न्त्र प्रतिबन्धकत्वाकरुणनेन तापवा द्दघ,भिचारसन्देहो ऽकिञ्चित्कर इति
मात्रः । ननु तद्द्रष्टव्यवच,ज्ञ,नस्य तदभावाव्याप्त्यवताज्ञाने उतेजकत्व माध-

अथ विशेधान्तर दर्शः विरह विशिष्टमेव तत्तथा, अन्यथा केटिद्वयविशेष-
दर्शने संशयो नस्यदिति चेत् ; न भवत्येव तत्तथावदप्रामाण्यं न गृह्यते,
अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

शक्यम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदर्शनां प्रत्यक्षात्मकस्यापि मशकत्वात्
त्वाद, सम्भवात्तदानीं संशयं नुभवापठ, पप्रसङ्गादिति सप्रतिपक्षसबलनवशात्
मुचेजकसत्त्वेन संशयानुमिति निष्प्रत्ययैवेत्याशङ्कते (अर्भेति) (य, वद
प्रामाण्यं न गृह्यत इति) तथा चानुयौ रैकतर स्तित्यादिरित्या सामान्यत
स्तत्राप्रामाण्यप्रहे विशिष्योभयत्रैववाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति
शक्यः । एतदुपवादकमेव ह (अगृहीताप्रामाण्यस्येवेति) अप्रामाण्यसंशया
वनुमिति मसंशयानुरूप, न सम्भवायेव, अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूप बलस-
कारणविरहात्कारणान्तरस्य च कल्पकभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुचे-
जकत्वेऽपि प्रत्यक्षसंशयव दुर्भवव्याप्यदर्शनात् संशयानुमिति रुरयते । यतो
व्याप्यदर्शनं गवधरणं त्वकज्ञं न एव हेतु, अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शन
जन्यप्रत्यक्षेच स्वीकृतं । अवधारणद्वयसामग्रीसमाज, च न संशय, [तथा
च निश्चय बनेव, अवधारणत्वं] अवधारणत्वस्य संशयव्यवृत्तत्वात् तत्कोट्यवधा
रणे तद्विरोधिके व्यवधारणं जनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकनया विरोधिको
टिद्वयावधारणसामग्रीसबलनस्या सम्भवात्, तद्व्यवधारणप्रतिबन्धकप्रतिबन्धकभावा
कल्पने उभयकोटिव्यप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टा-
पक्षे, तत्र संशयानुरूपेण व्यवधारणमीति प्रतीत्यननुभवात् । तादृशकोटि
द्वयविशेषदर्शनकाले चैकविशेषदर्शनस्याः परविशेषदर्शनेना प्रयोजककृत-
स्वत् । विशेषदर्शनदर्शनां विशेषणज्ञादि घटितं यद्व्यवधारणसामग्रीसमाजा-
त्यप्रत्यक्षसंशयः तादृशन्य तत्राप्यवधारणत्वाद्भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम् ।
अनुमिति स्मर्येच [वा सामग्री बलसाम्यं भावधारणत्वप्रयोजिका]

अवधारणसामग्र्यतिरिक्त सामग्री न कल्पन्ते, प्रयोजनाभावात्, इति क संशयानुमिति वार्तित्य हुः ।

तेषाम्प्रयमाशयः, अवधारणत्वं न निर्णयत्वम्, विरोधि क्रोड्यनुप
स्थितिक्रमोन् विशेषदर्शनत्वमनि निर्णयनन्तरमवधारणमिति प्रतीत्यनुद-
यत् । किन्तुत्फटनेश्वयत्वम् अस्क्रोड्यस्य विषयताविशेष एव, अन्यस्य
दुर्बलत्वात् । स एव च प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्यप्यदर्शनजन्यत्वच्छे-
दको विरोधिभ्याम्यदर्शनं प्रतेवद्वयतावच्छेदकश्चेति ।

अत्र च निश्चिनोन्मवधारणमिति प्रतीत्योः स्मरानविषयतया निश्चय
त्वमेव, अवधारणत्वम्, अनुभ्यासदशपञ्च ज्ञाना द्विशेषदर्शनकर्मज्ञाने अप्रा-
माण्यशङ्कानस्फटनमेव विशेष । निश्चयत्वत्यार्थसमाजप्रप्तता मवधारण-
तेति तत्र न हीभित्तिकृतो निर्धारः ।

इदन्त्ववधेयम्, विरोधिज्ञानवत्स य माहायज्ञानांपपचये यदि निरुक्त-
मनाहर्षत्वं प्रतेवप्यतावच्छेदककोटो निवेशने तदा तस्य व्यवहितेतरत्व
घटिततया अन्यवहितेतरत्वम्यना जुगतस्य दुर्बलतया इच्छव्यक्तिसमस
स्य, कभेदना, निवेशनोपतया महागौरवम्, इच्छायाः माहायज्ञानमामग्रां प-
दकत, निर्बह, य तस्य, स्तदेतुताभित्यं चिति इच्छाया उच्छेजकत्ववश एव
समुचितः ; तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादि साधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतस्य स-
म्भवः, विरोधिज्ञानदशाय, घ. क्षुपत्वादिप्रकारकेच्छा, यतारः पार्शना अनुपपत्त्या
तज्जातीम् प्रत्यक्षेच्छानां विशिष्योत्पेगकतां म्नीहस्य तज्जतीयप्रत्यक्षे पृ-
थक्प्रतिबन्धकतया अवश्यकत्वम् । तथानानुमिति स्थले पृथक्प्रतिबन्धक-
ताया अप्रमागिकत्ववत्संशयानुमिति दुर्बलत्वं । अत्र कश्चिद्व्यवहितेतर-
त्वमनुगतं शस्यते निर्बकृष्, य. क्षुपत्वादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चापुषा-
दिनोचरेच्छाविरुद्ध विशिष्टविरोधिनिश्चयभावस्वरूपानुगतधर्मावच्छेदेन अस्तौ

गताष्टकस्य साव्योपमित्यो रिच्छादिरहाविशेषित विरोधिनिश्चयाभाव ग्राह-
णताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया वद्रेरेण य.क्षुपेच्छ,त्वदिरूप लघुधर्मपुरस्कारेण
करणताष्टकस्य इच्छ,विशिष्ट,न्य बुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चय,भाषस्यैक
हेतुताय,श्च कल्पने लापव मीक्षते . तदा भव्यवहिते,तरत्व सम्बन्धेन
विरोधिनिश्चयानव,च्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबन्धत,वच्छेदक मर्ज्ञीक्रियताम् । तथा
सति दोषविभेदाजन्यत्वाद्देरप्यनिषेधनीयतया रूपवात् । तथाच उभय
व्य,प्यवत्तानिश्चय दशायां संशयानुभेते रूपगमेपि तादृशप्रतिबन्धकाभाव
व्य,भेच,रहाञ्च,नवक,शा द्विरोधिपर,मर्ज्ञाभाव घटिताया एवा,नु,मितिमामप्रचा
अनुमित्युत्पाद प्रयोजकत्वे,पगम,त्संशय,नुमिति दुर्बारेवेति ।

एतेन बह्व्यभाव व्य,प्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादि निश्च-
यश्च मां ब,दिमान्पर्वतो घटव,नित्य,यनुमिति व,रण,य बह्व्यादिप्रकरका,नु-
मित,व,पि तदभावव्याप्यबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व मावश्यक,मिति न संशय,नुमिति
प्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् , तदभ,वव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभ,वव्या,प्यवत्तानि
श्चय,नवच्छिन्न बुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन त द्विशिष्टरक्षक यनुमिति सा-
मप्रचां तदभ,वव्याप्यवत्तानिश्चयमाभावान्तर्भावपि प्रयोजनविभरेण त,द्विधेय-
नुमिति सामप्रचां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः — अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छाना-
भुतेजकतेव, तथापि परोक्षशाब्दादिस्थले प्रत्यक्ष,न्यत्व सहितस्य ज्ञ,नत्वस्य
प्रतिबन्धत,वच्छेदकत्व मर्ज्ञीक्रियते, नतु शाब्दत्वादि नानापरिणाममिति न
संशयनुमिति प्रसङ्गः । नच प्रत्यक्ष,न्यत्वज्ञानत्वयोरेक,विशिष्टापरस्वैवा नति
प्रसङ्गसावच्छेदकत्व मर्ज्ञीकार्यम् , तत्र च विशेषण,विशेष्यभ,वे विनिगम
न,पिह इत वाच्यम् ; प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्व दिस,धारणतया
नन्मात्रेण ज्ञ,नत्वनिवेगे इतरव्याप्यरूपमम्भवा ज्ञ,नत्वस्य विशेष्यत्वे वि-

शेष्यताबच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वाद्यापि निवेशनीयतया, गौरवेण स्वतो व्या-
वृत्तज्ञानत्व विशिष्टप्रत्यक्षन्यत्वस्मेवाऽबच्छेदकरवाहिते ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया बहिर्यद्यनुसृष्टितेदशायाः, वि-
प्रतःप्रमाणत्व महानसीय बह्व्यभावादेः प्रातयेगितायां यथा धर्मिवेशेषण-
तापक्षेषु महानसीय बहिर्यदि नानाधर्मेषु मिथो विशेषणविशेष्यभावा-
न्तपक्षेष्वेवा बच्छेदकत्वम्, प्रत्यक्ष तद्दशधर्माण मतिप्रसक्तत्वोपि अत्रैक-
स्मिन्नबच्छेद्ये नानाधर्माणानबच्छेदकत्वं तत्राबच्छेदकतमुद वातिप्रसक्त्यैवा
बच्छेदकता निर्वाहः ; अबच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादभेदेना बच्छेद-
कतया भेदेपि न बच्छेद्यभेदः, अबच्छेद्यप्रतीतः बच्छेदक प्रकरकविषयता-
भेदेनैव तद्भेदत् ; महानसीय वादेर्नास्त्येते प्रतीतो च नानाधर्म प्रकरक-
समूहालम्बन न्य वृत्तव्यतिरेकविषयतया एकदत् ; तत्र प्रकृतेःपि धर्मिवे-
शेषणतापक्ष मिथोपि पणतिशेष्यभावात्तापक्ष प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः
प्रतिबध्यताबच्छेदकत्वम्, अतो न विनेतानतावेरशात् प्रतिबध्यतादिभेद-
इत्याहुः । तत्र, प्रत्यक्षान्यत्व सहितज्ञानत्वेन धर्मिणे युगपज्ज्ञाने एकतर-
स्यापि धर्मिताबच्छेदकत्व भानमावदकत्वम्, समूह लम्बन बिलक्षण निर्धर्मि-
ताबच्छेदकके भवभनःत्या प्र म णिकृतावादेते प्रत्यक्षन्यत्व धर्मितबच्छेदक
तापक्ष ज्ञानत्वप्रकाशिय, ज्ञानत्वधर्मिताबच्छे कत पक्ष प्रत्यक्षन्यत्व प्रकारि
काद्य, अ धर्मिविषयताया भेदन प्रतिबध्यतभेदस्या कश्मकत्वत् ।

(केचित्तु बहिर्यभावात्ताभ्यां न्यपकतप्रकृते महानसीयबहि-
त्व तादृशबह्व्यभनत्वप्रकारेण नुमिति प्रयेनकरुपदश नवशाद्यत्र सत्यतेपक्ष
भाव स्तत्र संशय नुमिति नतदभ वन्याप्यवत्तात्तु दे विरेगिबेन शययते व र-
मितुम्, शुद्धरहित्वावच्छिन्न शुद्धाभावत्व वच्छिन्नन्य प्यधेयो अनन्यव
ह्यभावमहानसीयवद्वि विशिष्ट सुदपविरेभित्वात् । नच रुपदश नपटित

तद्विरोध्यनुमितिसामग्रीक ले तत्प्रत्यक्षशाब्द दिवारणाय तत्र तद्दशसामग्र्याः
 प्रतिबन्धकत्वे पर्यन्तये अनुमितिसाधारणस्य तद्विधिप्रतिज्ञा सानवच्छिन्न
 तद्विशिष्टधी, त्वस्यैव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे, पगनात् न संशयः अनुमितिप्रसङ्ग
 इति वाच्यम् । लघवज्ञानघटित शुद्ध भवत्वादिप्रकारकानुमिति सामग्र्या
 ऋषिकायाः प्रतिबन्धकत्वमैवोपपत्तेः प्रत्यक्षदौ लाघवज्ञान मन्तर्भान्य साम
 ग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवाऽसिद्धेः, तथा च ने कानुमितिवारणसम्भवः ; तत्प्र-
 तिबन्धतावच्छेदककोटौ महानसीय बहिःत्वावच्छिन्न विषयकानुमित्यन्य ता-
 दृशज्ञानत्वस्यैव निवेशनीयत्वत् । अभवत्वात् नती, बहिःत्वा नित्यनुमित्यु-
 त्पत्त्या शुद्ध भावत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमिति सामग्र्या महानसीयबाह्वित्वाव-
 च्छिन्नप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वत् । यदे च लाघवज्ञानजन्य महानसी
 यवहृषभ वत्, दिप्रकारकानुमितौ महानसीयवहृषभ वत्वादिकमपे विषयताव
 च्छेदकम्, तथा च शुद्धाभवत्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां शुद्धाभवत्वाव-
 च्छिन्न विषयकानुमितिसामग्र्या असत्त्वा उदानमेव लाघवज्ञानसत्त्वे तत्प्र-
 त्यक्षादिवारणाय लघवज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तरकरण माव-
 श्यक मित्युच्यते ; तदापि लाघवज्ञानघटित विरोधिकोटिद्वयानुमितिसामग्री
 संवलनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधोद्यत्तत्त्वा एककोटिसामग्र्या मपरको
 टिसामग्र्याभावनिवेशत्या वक्ष्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमिति-
 वारणसम्भवः । एतेन विरोधिबिषयकनिश्चयान्तरमिष तत्सामग्र्यानन्तरमपि
 इच्छ बन्तरोक्षज्ञान नं त्यजते, एवञ्च लघवज्ञानघटित विरोधिकोट्यनुमिति
 सामग्रीदश्यामिच्छासरोपे न शाब्दबोधादि रुतयते, किन्तु विरोधिको-
 ट्यनुमिति र्हेति, फलानुरोधेन इच्छ, भव प्रतिबन्धके इच्छ, नवच्छिन्नत्वञ्च
 प्रतिबन्धे विशेषण मनिवेश्य रूपवत् नवच्छिन्नविरोध्यनुमितिसामग्र्याः परोक्ष
 तद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकरण मावश्यक मिति तत्प्रतिबन्धतावच्छेद

कस्य परोक्षज्ञानत्वस्यानुमितिसाधारण्यान्नोक्तत्वे संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यने निरस्तम् । त्वेवं विधेयकनिश्चयसामग्रीदशाया निच्छायात्परोक्ष ज्ञानानुत्पादयामऽप्रामाणिकत्वाच्चेत्याहुः ।)

अत्र हुः संशयसमुच्चययो विरोधभागाभानप्रयुक्त वैकल्पस्य दूषि तत्वात् संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्व मावश्यकम् । तादृशविषयिताया चोक्तिनेत्यनेतः, कोऽयुपरगणैव सन्देहः इति प्रतीतिः । तत्कोटिनिरूपित विषयता विशेषमत्र तत्तत्कोटि विषयता शास्त्रित्वं तत्तत्कोटिनिश्चयत्वम् । तथाच निश्चयत्वघटक विषयिताया संशयसधारणत्वे तत्रापि निश्चिनेमाति प्रतीत्यादिचिरिते तस्यस्तद्व्यावृत्तत्व मावश्यकम् । तत्रिर्बाह्य संशयस्य मया स्तादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादेव लुक्तलाघन इत्यदिति सांनमीद्व्यास्तंशयस्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरूपकविषयिताया स्तादृशसंशयस्य वृत्तार्थ लाघनज्ञानघटित विपरितकोट्यनुमिति सामग्र्या स्तत्कोटि- निरूपते तादृशविषयताशालिज्ञान प्रतिबन्धकत्व मावश्यकम् । तथाच लाघवात्संशयत्वघटक विषयिताभेद निवेदय तत्कोटिप्रकारकत्वस्य तादृश सामग्र्येतिवच्यत, वच्छेदकत्वोपगमा न्नोक्तसामग्रं द्वयत् संशयानुमिति । नन् संशयत्वघटककोटिप्रकृति विन्नतत्कोटिप्रकारिता न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपितु तादृशप्रकारितादून्य तत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम् । तथाच संशये निश्चयवृत्तिविषयितास्वीकारेपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एक- धर्मबन्धित्वे तत्कोटिसंशयरूपस्या न्यधर्मबन्धित्वात् तत्कोटि निश्चयस्य संशयस्य तत्तद्वर्तबन्धित्व विशेष्यतानिरूपित विलक्षण विषयितादून्यत्वस्य तत्तद्वर्तबन्धित्व विशेष्यक निश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया चर्मितवाच्येवक निष्ठमत्यसस्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्व पक्षीयलाघवस्य विलयप्रसङ्गादिति ।

परेतु-अद्यभावेऽन्याम्बुचित्वज्ञानदशायां प्राज्ञामावनिश्चयविषये धर्मिणि प्राज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशव्यम्बुचित्वमहम् तन्प्रतिबन्धकसाधो

साध्यतद्भावयो विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रति
बन्धकत्वम्, तथ साध्य.भावन्याप्यवत्त्वम्यापि साध्य.
विरोधिन्यात्तद्वुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् । विरो-
धिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्व तन्नत्वात् निबन्धेतु

न्य.प्यवृत्तित्वेपि तद्वच्छेदकावच्छेदेन अद्यत्त्वसम्भवा द्विषद्विरोधेना
वच्छेदकावच्छेदेन निशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन प्रा.स्य भवपचाश न प्रतिबन्धक
तायामेव तद्धर्मिकाऽन्यप्यवृत्तत्वग्रह भये नापांशत । त.दृश तद्व्याप्यव
त्त.ज्ञानस्म त.दृशविशिष्टबुद्धि प्रत्यविरोधित्वे तु त दृश व्याप्यवृत्तत्वग्रह.भाषो
पे.क्षेत एव । प्रा.स्य भ.वस्या न्य.प्यवृत्तित्वे प्रा.स्य.वच्छेदकावच्छेदेन प्रा.स्य-
भाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यत्वम विषय.वेर ध.वेरइत् । साध्यानवच्छे
दक.वच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यद्देशकालावच्छेदेन यत्र साधनं तद्देशका
लावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्यतिर्ग सम्भवतीति चेत् ?
का क्षतिः, नहि पक्षत वच्छेदक देशकाल.वच्छेदेन साध्यनुमितौ
तदवच्छेदेन गृहात त.दृशव्याप्तिक हेतुमत्त परामर्श एव हेतुरिति --
वच्छेदकावच्छेदेन । नुमिति स्थले ऽसिद्धिभयभिनारा ऽ सङ्घर्षव भस्य
हेत्व.भासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिरु रस्य नुमतम् ? तथ सति
सिद्धिपरामर्शात् अमानु मित्यसम्भवेन बाधे दोष.न्तर.सफरस्य दुर्घटत्वात् ।
तथ च वच्छेदक देशक.ल.घटिता प्रतीये गिव्य भिकरण हेतुसम नाधिकरणा
भ.वघटिता व्यतिरपि तन्मते ऽवच्छेदकावच्छेदेन नु.मे.ति प्रयोजिका । त.दृ
श.ग्यात्त.वधगाहिने वच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्त परामर्श.वि विपरोतक.व्य
नु.मानं प्रतिबन्धकत्वे प्रा.स्य.भाव धर्मिका न्य.प्यवृत्तित्व ज्ञ.न.भाषोप्यपेक्षित
इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्त.पर.मर्शस्म तदनवच्छेदेन साध्यानुमित.वपेक्षि-
तन्वैपि दर्शितरीत्या संस्रव.नुमित्युपनत्तिरिति । *)

हेत्वाभासानां फलद्राक्कं लक्षणम् । अनैकांतिकाना
मत्रया द्वयतिरेकाद्वा कोट्युत्थागकतया संशयः फलम् ।
विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षघर्नाऽपि विरुद्धो-
ऽयत्र विपरीतज्ञानम् र्थ एव । वधेऽयतोपि विपरीत-
ज्ञानं नतु हेत्पनिमतादेव । नित्यो घटः कार्यत्व,दिति
विरुद्धे वापसंकरेप्यदोषः अरिद्धे अनैकांतिकादि चतुः-
ष्टयज्ञानान्यमात्राधीनं

(विरुद्धस्येति) साध्य,भाष्य,प्लत्सेत्यर्थः ।

मूले (अन्यथाद्वयतिरेकाद्वेति) के,दिद्वयसहचरितत्वं ज्ञाना,निमित्त
के,दिद्वयय इत्य,वृत्तवज्ञ नाद्वेत्यर्थः । न्वदतिथत विकल्पेयं साध,रण, सा-
ध,रणभेदेन । “ विरुद्ध म ” इत्यत्र साध्यास,म,ना,भकरण्यरूप,विरेभविष
क्षणे ऽवृत्तरपि विरुद्धरतया तत्त्वचावक्षभर्नस्य न साध्य विपरीत नुमिति
फलनेत्यसङ्गति रित्य,तो-वाटश विरेभं दीनितिकृदाद (साध्याभाष्येनाप्य
स्येति) अवक्षभर्नस्यच विरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुम,पकत्व,सम्भ-
वेपि न क्षतिः, साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वा विवक्ष्यग दित्य ह मूले-
(अवक्षभर्नर्षेति) “ अन्यत्र ”- प्रकृतपक्षभित्ते स्वाधिकरणे । द्वयो व-
दिम न् ध्मा दित्य द् हृदत्व दिहेतो पक्षे स ध्यविपरीतज्ञ नसम्भवेप्यविरुद्ध
ध्मादे नैतत्कारण मिति नातिप्रसङ्ग । यत्न्य तत्फलं स विरुद्ध रदेत्य ह (व,भ
इति) सा च भावसाधनाभिनहतौ लक्ष्यतय, उक्तफलमदित विरुद्धलक्षणा
तिव्याप्तिशङ्कां निराकरं ति (नित्य इति) घटो नित्य इत्यभिधाने अकार
प्रसङ्गः,ऽनित्यत्वसाध्यकत्वमग स्स्या,दिति प्रथमं साध्ये र्कार्तिनम् । (अ-
सिद्ध इत्यादे) व्यभिचार,दि दोषचतुष्टयज्ञानान्म माश्राधनिष्-पञ्च

लिङ्गत्वज्ञानम्, बाधे पक्षधर्मे हेतौ व्याप्तियाधः, प्रकरणम्,
समेतु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलम्, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं

(बाध इति) “ हेतौ ” प्रकृतेऽन्वय वा । अपक्षधर्मेषु पक्षधर्मता-
बाध इति शेषो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्मद्वरगत इत्यर्थः ।

स्तज्ज्ञानगभीनम्, “ अलिङ्गत्वज्ञानम् ” भसाभक्तत्वज्ञानम्, अलिङ्गितो
पस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः । तथाच तादृश दोषवत्त्वमसिद्धहेत्यागत
सक्षणं फलितमिति गानः । “ पक्षधर्मे हेतुवि ” त्यत्र हेतुपदस्य प्रकृत्ये
द्वारत्वे अपक्षधर्मन्याप्य प्रकृतहेतुत्वापस्थले व्याप्त्यगवन्निदित्त्वेन तत्फ-
लासम्भवात् तत्फलपटितलक्षणव्याप्ति रतो हेतुपदस्य प्रकृतप्रकृतसाधारण
हेतुमात्रपरतां दीपितिकुदह- (हेतौ-प्रकृते न्वत्र चेति) तथाच ह्यो बहि-
र्गतं धूमादित्यदवपि साध्यभाववत्त्वघटितेन तदृचिडेतुना द्रव्यत्वादिरूप
हेतुवन्तरे व्याप्त्यगवन्निमित्ति सम्भवा प्रक्षणसामान्य इति श.व. । यद्यपि
प्रकृतहेतौ न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतौ रक्षणम्, तथापि तत्ता-
रकदोषवत्त्वं तत्प्रक्षणमिति न.प्रुत्पत्तिः । हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण
हेतुवत्त्वे तदुपादानमफलम्, अव्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिबाध इत्येवो-
च्यते, अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्यत्ययन.शयेन.ऽपक्षधर्मप्रकृतहेतुत्वं नापस्य
फलान्तरं पूर्वति (अपक्षधर्मेचेति) अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्त
मनुष्यजन्यम् । एतत्कार्ये फलानुगमात्पटितलक्षणेऽव्याप्तिनाशक्यान्वय-
त्वेन तत्फलानुगमे मूलभिन्नम इति दर्शयति (तथाचेति) (हेतुविति)
प्रकृत इत्यदिः । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्यभाववत्त्वस्य हेतुः, पक्षस्य
साध्यभाववत्त्वेनैव निवेदाः, गतु पक्षवच्छेदकत्वमपि तत्र प्रवेश इति -

व्याप्त्यादिवुद्धिमत्त्वात् । नापि विपरीतवुद्धिः, स्व-
साध्यविपरीतेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं
कोटिद्वयानुपनयात् । किंतु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति
जिज्ञासाफलम् । तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्व
मिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपरिस्थितिः

(प्रकृतोति) प्रकृतसाध्यवो र्मो हेतु तवो रित्यर्थ ।

वर्ध विज्ञेयता । पक्ष धर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभाय प्रतियोगिसाध्यव्या-
प्यत्व हेतुः । अप्रापि साध्यस्य तादृशाभ,नप्रतिभोमित्येनैव निदेश । हेतु
द्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्थान्धतरफलकत्वमुभयत्र । मूले (व्या त्या दि-
बुद्धिसत्त्वादिति) सद्देतोरपि विरोधिपरामर्श दशाया सत्प्रतिपक्षत्वात् च
व्याप्तिपक्षधर्मता प्रतीतिसत्त्वा दित्यर्थः । तथाच प्रकरणसमक्षोपस्य व्य त्था
दिनिरद्दे,लायकार्यासम्भवा,दिति भाव । “ विपरीतवुद्धि ”- स्वसाध्याभा
वानुमिति । सत्प्रतिपक्षहेतो फलमिति शेष । (स्वसाध्यविपरीतेना निय-
जादिति धूनादिहेतो र्बहुय यभावव्याप्यत्व, भावादित्यर्थ (संशय इति)
कोटिद्वयोपरिस्थिति द्वारक साध्यसशय इत्यर्थ (कोटिद्वयानुपनय दिति)
त्वेन स्वसाध्यस्यैवोपस्थापनादिति भाव । (इति जिज्ञासेति) एत दश
तत्त्वनिर्णयोपायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थ । अनयो किन्तत्त्वमि जिज्ञ-
सेति यावत् । अतो नाप्रिमग्रन्धविरोध । ननु स्वसाध्यव्याप्यव्यापिमत्त्वो
परिधतये हेत्वो रन्यतरम्य समीचीनत्व एव जिज्ञासा, सद्दक्ष्यति ‘अत्र हेतुसमी-
चीनत्व ’ इति, तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति मथाश्रुत मसङ्गतम्, अतो दी-
धितिकृदेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे (प्रकृतसाध्यवोरिति) ‘ किं तत्त्व-
मि ” ति मलम्य कम्मनीचन इत्यर्थ । एतादृशजिज्ञासा प्रयोनकत्वं

प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा,
किंतु निर्णय एव ।

अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, सा च ज्ञानेष्टसाधनता
ज्ञानात् संशयाद्देति कथं तेन त्रिभा शिरोधि

(संशयदिति) तज्जन्यदुःखोत्सरणरूपेष्टसाधनताज्ञानात्,

प्रत्येककर्म समीचात्म संशयादिसाधारणम्, अतस्तद्वारणाय (व्यधि-
पशवर्मतोपस्थितिरिति) उदासिन्नासमाध्यास्थिते नरणाव विशेषणद-
ळम् । नच व्यसथादे रननुगतात्सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनिषेधा-
सम्भवाद्द्विशेष्य प्रकृतसाध्य तद्व्यव्याप्त्याद्युपस्थिते निषेधाय वश्यक-
त्वेन जनकान्तवैमर्ष्यमिति वाच्यम्, अनुमिति चरमकारणत्वेन व्यासत्त-
न्तरोपस्थिति साधारणेन तन्निषेधसम्भवात् । यद्दशरमर्शसहकारेण यादृ-
शरामर्शस्थोक्त जिज्ञासाजनकत्वं तादृशपरमर्शनिषेध जिज्ञासात्स्वरूपमो-
क्षकतर परामर्शदशाया नातिप्रसङ्गः । (प्रकरणसम इति) दोष इति
शेषः । प्रकृतसाध्यव्याप्यपरामर्श तद्व्यव्याप्यरामर्शये जिज्ञासाजनने
मिषत्सहकारितां व्यवस्थापयति (न ह्यनुपस्थित इति) असतीत्यर्थः ।
“प्रतिपक्षे”- विरोधिपरामर्शान्तरे । “एकस्मात्”- परामर्शात् ।
“निर्णयः”- एकतर साध्यमस्यैकतरसमीचीनत्वस्म वा निर्णयः । फलोप-
भान गर्भलक्षण मेकपरमर्शदशायां नातिप्रसङ्गमित्येतरता “नही”
त्वादेर्नयुज्यते, जिज्ञासोपभानस्य नियमेन तद्वदितरुक्षणस्या व्यसथा विषय-
णःसम्भवात् ।

ननु-“इष्टसाधनता ज्ञानत्संशयाद्दे” ति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञान-
गोचरेच्छायां बाह्यशोद्धसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकरणे तत्करण
व्यवच्छेदायोगादित्यत इहमेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गममति (तज्ज-
न्येति) संशयनन्मेत्यर्थः । संशयनन्मेत्यर्थः । संशयनन्मेत्यर्थः । संशयनन्मेत्यर्थः । संशयनन्मेत्यर्थः ।

साधनं च नानात्रादिनि चेन्न-असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासः,
सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणशमस्यापि जिज्ञासाहे
तुत्वात् । न चानैकांतिकातिव्याप्तिः; तत्र हि संशयद्वारा
साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति ।

ननु परामर्शयो रेकदा नुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ?
क्रमोत्पन्नयोरेकदा सरश्चादिति चेन्न;- एकानन्तरमपरहेतु-

अन्वयत्र चेदन्तरसाधनतज्ञाना ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः ।
(असतीत्यादि) हेतुसमीचीनत्यासमीचीनत्वमंस्तनगन्तु दुःसाभावकूपेष्टसा
धनत ज्ञानद्वारेण जिज्ञासो ममे गित्वा दित्यर्थः ।

भूत संज्ञयविषयत्वेना गुण्य दः, तद्धं यदिदं तन्साधनता ज्ञानादित्यर्थः ।
एवञ्च मनोसां संक्षयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःखं मन्य दत्वा तदभावोपस्थाप-
नेन तदभावेच्छासम्पादनं रते स्फुटीकृतम् । (इदन्तरेति) न्यबद रत्तो
त्यादिः । तथाच मूले इत्यर्थं तद्विरोधपरमिति भावः । “ ज्ञानेच्छा ”
एकतरङ्गोदितिश्रमेच्छा । प्रतिरोधसंपन्नस्य जिज्ञासात्प्रकारं गतिव्यवहित-
स्यऽन्वयात्सिद्धपाठकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वमिति मूलं तत्प्रमेयकत्वार्थक-
तयाऽऽरं प्रदर्शयन्त्याचष्टे (हेतुमिति) समीचीनत्वम्-प्रमितत्वात्तराशयं
ताकत्वम्, एवमन्वयाशुभित्वात्पेक्ष प्रमापरमर्शविषयत्वमिति भावः । तत्सं-
प्रत्यक्ष परामर्शप्रामाण्य संशयार्थवसित इति चेदप्यम् । “ योगैकान्तिका
तिन्यासि ” इति मूलम् । यद्यप्येकान्तिकोपस्थिते व्यतिरोधधर्मलोपस्थि-
तिराभाव प्रैतादृशसंशयवत्तरः, तथापि तदुपस्थिते रण्युदात्तान्वयाप्यदि-
विषयत्वसम्भवात्सत्प्रतिः । “ संशयद्वारा ”- साध्यसंज्ञयद्वारा । युगपत्सा-
दृशज्ञानादुदात्तौप कर्णिकवदमर्श प्रत्यसंयत्नः व्यतिरोध इति ज्ञाने (क्रमेति)

व्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्ति
काले पूर्वपरामर्शनाशात् ।

उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयो इत्यादकमानिब-
भादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयो रन्वयः । यत्रच व्याप्तिपक्षधर्म
तयोः समूहात्मन्त्रे तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनकालः ।

एकपरामर्शान्तर मपरपरामर्शनक व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोर्द्वयोः क्रमे
णैवोत्पत्तिः, तथाच प्रथमपरामर्श चतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः, तदा-
नीच पूर्वपरामर्शनाशो चोत्पद्यते, अपितु स्वद्वितीयक्षणोत्पत्तौ विशेषगुणचृ-
त्तियक्षण एवेत्युत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे द्विभित्तौ- (उत्पत्तिः)
“नाशा” दित्यतः नाशोत्पत्तिप्रतीतिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यातम् ।
नाशास्यर्थकत्वेन यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । अन्तरेत्पत्तस्मैवच गुणस्य ना-
शकत्वकत्रोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः पूर्वज्ञाननाशकत्वासम्भवत्, पृथक्
स्मृत्यनाशकत्वाभिप्रायकत्वात् ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं सङ्गमयति
(व्याप्तिः) (उत्पादकमानिबभावेति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तयेव पक्षधर्मताज्ञानं
तदनन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति निबन्धाभावादित्यर्थः । (उभयोर्नाशक
त्वमुक्तमिति) उक्तज्ञानयोर्मज्जानं प्रथमतो नष्टोत्पद्यते तत्र तस्मै नाशक
त्वादिति भावः । “ विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल ” इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्द्व-
युत्पत्तेन न्वये एकत्रैवोभयदेवत्वव शोदयतानिर्वाहान् किं स्वल्पभेदानुसरणेनेत्या-
शयेनाह (उत्पत्तावेववेति) व्याप्ति पक्षधर्मताविषयकैक ज्ञानमभ्येपि परा-
मर्शयोर्नाशकत्वं न सम्भवतीति म्बयमाह (यत्र नेति)

नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्परप्रतिबन्ध
 कस्यात्परामर्शोत्पाद इति वाच्यम्, व्याप्यादिज्ञानचतुष्टय
 यौगपद्याभावात् । यच्च व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधवहेतुद्वय
 प्रत्ययोः परस्परप्रतिबन्धा नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति द्रूपक-
 ताधीनम् ; तन्न, व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्,
 यादिभ्यां व्याप्युद्भावनाच्चेति । मैवश्- हेतुद्वयसमूहाल-
 म्बना युगपद् व्याप्तिस्मृत्याभयपरामर्शरूपं ज्ञानमप्य-
 धने । अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणात्त्रैकमपि का-

गूले (उभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमिति) परमशब्दयहतु-
 ब्धाद्येपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयत्वेत्यर्थः । “ परस्परप्रतिबन्धकत्वात् ” एक
 सत्प्रत्ययापरसत्प्रत्ययविषयकत्वात् । (परामर्शोत्पाद इति) व्याप्यादिज्ञान
 चतुष्टयार्थान्मैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरुद्धकमेण नोभयव्याप्यवत्तु युग-
 पत्त्वेत्यर्थः । विधिपरमर्शयोरेकदाज्ञानादात्तृतीयदण्डे वि-
 नाशः, नेतरज्ञानस्य तन्नियम इत्यभिमानेनेम म,शाब्दा । अभि-
 मान निराकरोति (व्याप्यादीति) “ यौगपद्याभावात् ”
 युगपद्व्यवस्थानासम्भवात् । ज्ञानमात्र एवेत्तं नियम इति भवति । “ पर-
 स्परप्रतिबन्धकत्वात् ”- परस्परजन्यव्याप्तिस्मृतिप्रतिबन्धकत्वत् । समूहालम्बन
 पक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं न्यसिद्धव्यवस्थारणम्, ततः समूहालम्बन
 युगपद्व्याप्यवत्तु ज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकगति समाधत्ते (मैवमिति) स्वयं
 निर्बन्धमाणम् नित्यमत्र, प्रतिपक्षदोषस्य साध्यागमन्याप्यवत्पक्षरूपस्य केवला

मुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः,
परस्य तु वाच्यपन्थरत न्यायोत्थापित प्रमाणात् । अस्य
केवलान्वयिन्यापि सम्भवः, घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र
भिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, जात्यन्यत्वे सति
घटमात्र वृत्त्य-यधर्मत्वात्, घटाऽयोऽभावावत्पटरूपवच्च,

“ अस्य ”- निरुक्तसम्प्रतिपक्षितस्य (जात्यन्यत्वेति) सत्ता कम्बु-
प्रीवादिमत्त्वःदाधेकैकस्य व्यभिचारा द्विशिष्टेःपादानम् ।

न्ययिसाध्यके साध्याभावाप्रसिध्या असम्भवात् “ अस्य ” ति मूलं निरु-
क्तव्यवहारौपयिकपरमर्श संबलनात्मक सत्प्रतिपक्षपरतया व्याचष्टे (अस्येति)
अभिधेयत्वे द्वित्राद्यवच्छिन्नभावप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोध्यधिपयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया
तत्सामग्र्या न सामान्यतो भिधेयत्वानुमान प्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमिति ग्रन्थ
स्याभिधेयत्वत्वपक्षक घटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यक ज स्ववृत्ति
त्वविशिष्ट घटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम्, दृष्टान्तोपि
घटान्योन्याभावत्वं पटरूपवच्च । दीधितौ “ सत्ता कम्बुप्रीवादिमत्त्वःदाधेकैकस्य ”
विति यथाश्रुतं यथाश्रुतमूलात्तुसारेण । यथाविवक्षितेतु सत्तादिपदं सत्ता-
त्वादिपरम् (एकैकस्येति) केवलविशेष्य केवलविशेषणयो रित्यर्थः । ननु
“ घटनिष्ठात्यन्ताभाव ” इत्यन्तेन प्रसिद्धपटत्वाद्यभावविवक्षणे तत्राभिधेय-
त्व प्रतियोगिकत्वस्य बाधात्र साधनसम्भवः, अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिध्या

घटनिष्ठास्यंताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः, घटवृत्तिनित्या
भावत्वात्, घटनिष्ठा न्योन्याभायवदिति विशेषादर्शनद
शा-ं । नच पक्षैक्यमपि तन्त्रम, विरोधस्यैव

(घटनिष्ठेति) घटनिष्ठत्वन्त, भवत्वेन सामान्यतः पक्षत्व, न च, भाश्रय, सिद्धी ।

न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितु माह (घटनिष्ठेति) उभयमत प्रसिद्धे
नेत्यादिः । “ सामान्यतः ”- सामान्यरूपेण (न बाधेति) सामानाधिक
रण्यम, श्रेण साध्यसिद्धे रुद्देश्यत्वा दांशतो च धो दोषः । अभावस्य कस्यचि
दाभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षत्वावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि-
श्चेषः, पक्षत्वावच्छेदकप्रसिद्धैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धे-
नाऽभिधेयत्वत्वावच्छिन्नस, ध्यक नु भित्तौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बन्ध, वच्छिन्न मि
शोबिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकत्वानुमितेरेव विरोधिनी, तादृशं च
साध्य मप्रसिद्धम् ; नच—घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताका-
भ, वत्वेन पक्षत्वादुद्देश्यसिद्धिः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न गगन, यभा, वस्य संबो
गा, दिसम्बन्ध, वच्छिन्न, अभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव समनैयत्ये-
नाभिकतया सिद्धसाधनत्व दुर्बलत्वात् ; इति चै त्तत्यम्, स्वरूपसम्बन्धा
वच्छिन्न बां घटनिष्ठा, भ, व प्रतियोगितायां घटनिष्ठ नित्याभाव प्रतियोगिता
त्वेन हेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्व भेदप्रतियोगिता दृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वावच्छि
न्नत्व, नुमाने तात्पर्येण समञ्जस्यम् ।

मूले (विशेषादर्शनदशायामिति) व्याभिचारिण्य ज्येतादृशहेतौ व्य-
भिचारामह दशायामित्यर्थः । “ केवलान्दधिन्वपि सम्भव ” इत्य-
नेन, स्यान्वयः ।

नन्वाद्यस्य समन्तेतरादौ द्वितीयास्य घटाभावः सौ व्यभिचार इत्यत आह
(विशेषादर्शनेति) वस्तुतो घटो नामिभेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि
व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकभावेना प्रसिद्धस्यापि व्याप्या
भावस्य सिद्ध्युपगमात् ।

व्यभिचारस्थलं दर्शयतेत ल्कथनप्रयोगे, जग माह दीधितौ (नन्वि,ति)
“ अद्यस्य ”- जात्यन्यत्व इत्यादिप्रथमानुमानहेतोः । “ द्वितीयास्य ”
घटवृत्तित्वादि द्वितीयानुमानहेतोः । प्रतियोगित्वादिप्रकारक बाधबुद्धेः वि-
शिष्टबुद्धे विरोधिताया नव्यैरनभ्युपगमत् , तथासति तत्सम्बन्धादि प्रकार
कबुद्धेरपि विरोधापातात्प्रोक्तानुमानेन घटोभिधेयः प्रमेयत्वादि त्यनुमानप्रति
रोध सम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूप प्रतियोगिप्रकारणभाव,नुमानभेष मूल-
कृता साध्यप्रसिद्धयोपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति (वस्तुत
इति) साध्यप्रसिद्ध्या ऽन्वय्यनुमाना सम्भवत्, घटादिसाधारण द्रव्य
त्वादेः पटादौ व्यभिचारमहसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकतया स्मुघट-
त्वाभावेन पक्षमववृत्ति कम्बुग्रीवादिहेतुताक व्यतिरेक्यादर । अभवसाध्यक
व्यतिरेकितयां साध्यप्रसिद्धे रनपेक्षा दर्शयति (व्यपकभावेनेति) पटादव
भिधेयत्वादि व्यापकतया गृहीतस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्यभावेन कम्बुग्री-
वादिमत्त्वेनेत्यर्थः । “ अप्रसिद्धस्यापि ”- प्रतियोगितयाभिधेयत्वाधिकं
प्रकारिकृत्याज्ञातस्यापि । “ व्याप्याभावस्य ”- व्याप्यतया गृहीतमभिधेय
त्वादिकं प्रतियोगितया प्रकारिकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि । “ सिद्ध्यु-
पगमात् ” अप्रसिद्धसाध्यकनुमानस्य एकदेशेना मेवानुमततयाभ्युपगमो
क्तिः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्व व्यापकताविरहादवस्तु
भूताभिधेयत्वाभावस्यनुमित्या वगहनासम्भवात् प्रसिद्धपटत्वाभावस्य व्या-
प्यतया गृहीताभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वभावत् व्यापकभावेनेत्यादे र्यथाश्रुत
स्यासङ्गति र्बोद्धव्या । व्यचर्तन्व विशिष्टप्रसिद्धावपि न विशिष्टर्भर-

प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयैव तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । संप्रतिप.भन्तु साध्यभावव्याप्यघान् साध्यवदन्यत्रव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठो सभ्याभावात्साध्यवद्वेदन्याप्यौ- इत्येवमादि प्रत्येकमेव । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यप्रमद्विरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधि

प्रतिज्ञासम्भवा इत्यह (प्रत्येकपदार्थ प्रसिद्धयैवेति) तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगि विशिष्टज्ञानस्य सम्भवात्, विशिष्टज्ञानं विनापि तच्च द्विशेष्याशे तच्च द्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यवदकप्रतीतिज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता सत्प्रतिपक्षदोषानभिधानात्त्वयन्तं प्रदर्शयति (सत्प्रतिपक्षस्त्विति) सत्प्रतिपक्षहेतो दोषस्त्वित्यर्थः । तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । “ अप्रप्यत्रान् ”- व्याप्यविशिष्टः । “ पक्षनिष्ठौ ”- अभियतया पक्षविशिष्टौ । (एवमादिरिति) आदिपदादभेदा सम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादि पक्षकानुमिति जनकपरामर्श विषय प्रकृतपक्षस्याप्यविशिष्टसाध्यभावादि परिग्रहः, पक्षेनाध्याभाव इत्यादि बाधनुद्धेरेपि पक्षे साध्यानुमिति विरोधिनया तादृशबाधोक्तव्यक्त्यापि परामर्शस्यानुमिति विरोधित्वेन तद्विषय विशिष्टस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यत् । अत एव साध्यतदभावयोरभेदतया तत्पक्षव्याप्यवत्ता ज नसफलदशाया पक्षे साध्य साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यक संशयरूपा नानुमिति । ‘प्रत्येक’ मेवेत्यनेन तावत्समुदायत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्व दोषविभाजकत्वासंभवेदर्शितः । गन्वेव प्रत्येकरूपस्य व्याप्या विभाजकत्वाम्भवात्सर्वसाधारण किमेतद्दोषविभाजकमित्याकाक्षया तादृशरूपमाह (विभाजकन्त्विति) सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्यबोद्धेयोरेवान्नेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

च्छिन्न प्रकारकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्दतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदि-
 कासती विशिष्टपक्ष विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्दतानिरूपित प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदक निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयि-
 त्वावच्छिन्नानुमिति जनकतावच्छेदिका सादृशविशिष्ट निरूपितविषयिता
 तादृशत्व नित्यर्थः । तादृशी च बहुव्ययव्याप्यविशिष्ट हृदादि निरूपित
 विषयितेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्ट पक्षविषयि-
 ताया रसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृदानुमिति जनकत्ववच्छे-
 दक विषयिताके साध्याभावव्याप्यव्याप्य व्यपक्षदा भवित्वात्तिव्यतिरक्ततया स-
 त्यन्तं सार्थक्येप्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-
 ताकत्वरूप विरोधित्वान्तार्थस्योच्चायकविषयविशेषणत्वे विषयिताभागात्
 द्विधा निवेशेन गौरवाद्दुच्चायकताघटकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्व विशेषणं दत्तम् । पक्षत्वावच्छेदक वैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् ।
 उक्तप्रकरताशालि ग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकता मात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्य
 व्याप्य वत्ताज्ञानस्यापि समूहात्मन साध्यवत्ता ग्रहरूप साध्याभावव्याप्य-
 व्याप्याभावादिस्वरूप विरंभिग्रह प्रतिबन्धकतया नोपदर्शित सत्प्रतिपक्षो-
 च्चायक व्यावृत्तिरि ता तादृशप्रकारताकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्दता निरू-
 पित प्रतिबन्धकता निवेशः । तादृशप्रकारताशालि दोषविशेषजन्यज्ञान
 माहार्थज्ञानञ्च प्रति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकतया सत्प्र-
 तिपक्षस्यैवाऽसंग्रह इति ज्ञानत्वशुपेक्षानुमितित्वनिवेशः । ह्रस्वः कश्चनमय-
 बद्धिमान्काञ्चन यहूदे यहिगानित्यदौ संग्राहस्य बहुव्ययव्याप्य विशिष्ट-
 हृदादे ज्ञानस्य प्रतिबध्दतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटक काञ्चन-
 मयत्वादिविषयिताया अनिवेशात्तद्वदित पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टे साध्यता-
 वच्छेदकादि विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नेक्तज्ञानप्रतिबध्दतावच्छेदक मित्य-
 न्वासि स्यादिति स्वरूपमन्वयस्वरूप मयच्छिन्नत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं

प्रतिबन्धताविशेषणम् । अतएवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्या द्युत्तायके विशिष्ट-
 पक्षग्रहत्वादि मात्रावच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्ट पक्षसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानु-
 मितित्वं व्यापकप्रतिबन्धनघटित विरोधिताशालिनि काञ्चनमयत्वाभावा-
 व्याप्यवैशिष्ट्यं हृद्वादौ सत्यन्तद्वयस्य निरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्ध-
 कतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपतादृशविरोधुत्तायकत्व-
 स्मच्च सत्त्वेनातिव्याप्तिरस्यादित्युत्तरे अविरोध्यन्त विशेषणम् । एतच्च "स-
 गृह्यत" इत्यदिना म्वयमेव वक्ष्यते । उच्येतया प्रविष्टवैशिष्ट्यविषये
 अविरोधित्वविशेषणयथाश्रुतशब्दलभ्यम्, तदर्थं तादृशप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकविषयिताकान्यत्नम् । तन्निवेशे अधिकविषयितानिवेशद्वैरम्,
 काञ्चनमयहृदोवद्विमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्भेददिरूपाश्रयासि-
 द्ध्यादेर्भेदस्य सत्प्रतिपक्षोत्तरेयवद्वयभावविशिष्टहृदादिरूपभावे असत्त्वेना-
 व्याप्तिश्चेत्यनुमयकताघटकवाच्यविषयिताया विशिष्टपक्षादिग्रहप्रतिबन्धकता-
 नवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले चाधग्रहस्याप्यनुमिति रूपविशिष्टपक्षा-
 दिग्रहविरोधितयाऽव्याप्तिरदवस्थगिति विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वनि-
 वेशः । विशिष्टपक्षग्रहत्वपर्याप्तवच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबन्धताया निवेशे
 काञ्चनमय रजतमय हृदोवद्विमानित्यादा आश्रयासिद्धद्युत्तायके काञ्चनमय-
 त्वाभावव्याप्यवद्भेददयतिव्याप्ति, रजतमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकवि-
 शिष्टविषयकग्रहत्वस्य तत्प्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वात्, अतन्तदुपेक्ष्य तादृ-
 शग्रहत्वव्यापकताय, स्तत्र निवेशः । अतएव हृदोवद्विमानित्यदो हृदत्वादि-
 पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबन्धतानव-
 च्छेदकत्वेपि नापसिद्धिः । नच तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिवेशेषि-
 कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबन्धनमा हृद इत्यादि निर्धर्मितावच्छेदकक-
 जानसाधारणतादृशग्रहत्वव्यापकत्वसम्भवात् स्याद्विषयप्रतिबन्धता

प्रसिद्धिः, विशिष्टविषयकानुमितित्व व्यापकता निवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मित्वावच्छेदकफ ज्ञानव्यावृत्तत्वेपि हृदो बहिमान् हृदो घटवानित्यादि नानाधर्मप्रकारकानुमितित्वेषु हृत्त्वादिविशिष्ट विषयकानुमितित्व सत्त्वा तादृशसकलानुमितीनां कस्यचिदपि ज्ञानस्य प्रतिबन्धत्वसम्भवेन तादृशानुमितित्व व्यापकप्रतिबन्धता न प्रसिद्धयतीति वाच्यम् ; कामिनीजिज्ञासादि प्रतिबन्धताया एव तत्र विधानुमितित्वन्यापिज्ञायाः प्रसिद्धेः ।

बस्तुतस्तु विरोधिताघटक प्रतिबन्धतायामेव पक्षतावच्छेदकादि विशिष्टविषयकानुमितित्वान्यापकतानिवेशज्ञाऽप्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन कामिनीत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबन्धत्वाव्याप्यत्वेपि नक्षतिः ।

अथ — उन्नेये विशिष्टपक्षदे अहाविरोधित्व निवेशेपि बहुचभाव व्याप्यव्याप्याभाववद्बहो बहिमानित्यत्र बहुचभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदे आश्रयासिद्धयत्नकेतिव्याप्तिर्दुर्वरैव, तस्य बहुचभाव व्याप्यविशिष्टहृदात्मक सत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षमहाविरोधिनि उन्नयकत्वात्, आश्रयासिद्धित्वेनानुमिति विरोधितया सत्यन्तद्वलाकान्तत्वाच्च ।

नचो ज्ञायक एवा विरोध्यन्तविशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षमहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति बहिमान् हृदो बहुचभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र बहुचभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्ट हृदात्मकवाधे अनुमिति विरोधिबहुचभाव व्याप्यविशिष्टहृदरूपाश्रयासिद्धयत्नकेतिव्याप्तिः, तस्य बहिर्विशिष्टहृदात्मक विशिष्टपक्षमहाविरोधित्वादिभिः चेन्न;— उन्नेये उन्नयकेचा विरोध्यन्तस्य विशेषणतोऽप्यमेवातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । अथवा— उन्नेय विशेषणमेवाऽविरोध्यन्तम्, बद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धता घटितं विरोधित्वं सत्प्रत्यर्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रति-

प्रकृतपक्षसाध्यबैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोच्चारकत्वम् । तदुच्चारकत्वञ्च बाह्य
अविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभाव

व्यपतावति विरोधिताया उन्नेय विशेषगत्या विवाक्षितत्वात्पूर्वोक्तस्थले च
बह्व्यभाषण्यप्यन्यप्यविशिष्ट हृदयकाश्रयासिद्धे विशिष्टपक्ष ग्रहवादाच्छ
त्रविरोधित्वेन सत्यन्तदल्लाकन्ताया स्तद्रूपावच्छिन्नादिरोधिन स्तत्प्रतिपक्षायै
बोत्त्रायकत्वेन नातिव्याप्तिः । उन्नेयवाधस्य उच्चारकसत्प्रतिपक्षस्य च विशि
ष्टपक्षसाध्यबैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नमतिव्ययतानिरूपितप्रतिबन्धक
तावच्छेदकविषयिताकर्म्येन सत्प्रतिपक्षे रक्षणसमन्वय इति । उन्नेये विरो-
ध्यन्तं विशेषणं बहिर्व्याप्याभावादिसाध्यते बहिर्व्याप्यवत्पक्षात्मकवाधस्य
विशिष्टपक्षद्विग्रहविरोधिविहितपक्षे उच्चारकस्य वारकमिति बध्दने । तत्र यथा
श्रुतं विरोधुन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताक विशिष्टविषयिताका-
नुमिति प्रयोजकत्वम्, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताया स्वरूपक
विषयनिरूपितविषयत्वेन निवेशनं शिरे वेष्टनेन न सिकास्पर्शनमनुकरोतीति
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमिति प्रयोजकत्वनिवेशितम् ।
उक्तस्थले बहिर्व्याप्यवत्पक्षवत्तद्रूपवाधस्य बहिर्व्याप्यवत्तदविषयकसमूहालम्बनरूप
बहिर्व्याप्यवत्पक्षवत्तद्रूपविरोधिविषयकानुमिति प्रयोजकतयातिप्रसङ्गस्यादिति
विरोधिविषयित्वावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् ।

अनुमितिजनकत्वरूपोच्चारकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकताव-
च्छेदकविषयिताकत्वरूपमनुमिति प्रयोजकत्वमेवात्र तदित्याह (तदुच्चारक
त्वञ्चेति) (यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति) तृतीयार्थेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप
मवच्छेदकत्वम्, तद्विशेषाद्बहिर्व्याप्यवत्पक्षवत्तद्रूपोक्तस्थलीयवाधे सत्प्रतिपक्ष
विषयकसमूहालम्बनविषये नातिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व
निवेशनाभावेन सत्प्रतिपक्षकद्वये केवलपक्षादौ च नातिप्रसङ्गः (तच्चेति) तादृश

व्याप्यवत्पक्षादिकम् । असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य सत्प्रतिपक्षविधया
वोपत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहि परा-
मर्शां प्राक्षः । अत्रच सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाश्रया-

विशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन
विरोधासाधारणरूपेऽतिव्यप्तिं पारयति (असाधारणेति) (सत्प्रतिपक्षवि-
धयेति) अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभाव व्याप्यवत्ताज्ञानविषय विधये-
यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व मसाधारण्यम्, साध्यासामानाधिकरण्यं
वेरोध इति मतेऽनुमित्यविरोधिनि तत्र मोक्तलक्षणासिद्ध्याप्तिरित्यतः “पक्ष”
इत्युक्तम् । “ प्रतियोगित्वादी ” त्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच
प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदक विशिष्टव्यापकाभाव
प्रतियोगित्व विशिष्ट प्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यानवगाहिपरा
मर्शनिष्ठानुमिति जनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपमुन्नायकत्वं विवक्षणीय-
मित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतो र्नातिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रति-
पक्षसंग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदक निवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न प्रकृतसा-
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र
प्रकृतसाध्यतावच्छेदक घटकत्व तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदक
विशिष्टसाध्याभाव व्याप्यवत्पक्षात्मक प्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृतसाध्यताव
च्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतसा-
धनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशे स्तत्र सत्प्र
तिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य संग्रहाय
प्रकृतपक्षमावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृत
हेतुमत्पक्षस्यापि लक्ष्यते, पगमान् तत्रातिव्यप्तिः । तस्यासाधारण्यमात्रात्म-
कत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणन्देयम् । तत्सङ्ग्राहकमपि आदिप-
दम् । (सत्प्रतिपक्षोन्नायक्येति) साध्याभावव्याप्य व्याप्यवत्पक्षादे र्वि-

तन्त्रम, विरोधस्यैव दृषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ।

॥ इति तत्त्राचन्तामणौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थ ॥

सिद्ध्याद्युपायस्य, - विरोधन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्प-
क्षात्मकस्य चाधस्य व्युदास । सङ्गृह्यते चानेन काश्चनगयवह्निमानित्वादा न
हृदाद्यभावस्याप्य हृदादिमान् पक्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यद्यसिद्धान्त
पञ्चायवादि प्रयोगमिच्छन्ति । अयं हेतुस्साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदय
पक्षस्याध्याभावस्याप्यवानित्यदिरुमुद्रावन पुनरुचित प्रतिभाति ।

॥ इति टीपितौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थ ॥

रौपितयानाभासरूपस्येत्यर्थ (आश्रयासिद्ध्याद्युपायकस्योक्ति) आध्या
सिद्धयन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाद्यभ व व्यप्यवत्पक्षादेरित्यर्थ । आश्रयासि
द्ध्यादीत्यादिवदात्माध्याससिद्ध्यादिवपरिमह । वह्न्यादिसाध्यकत्वाभ्य
किञ्चिदनुजायकमया उक्तेये विरोधन्तनिर्लेपणस्य तद्धारकता न सम्भवतीति
चाधविशेषे तद्व्यापृतिं दर्शयति (विरोधन्तेनेति) वह्निव्याप्यवत्पक्ष स्फ
स्येयनेन न हिमत्पक्षोपायकत्वं सन्नम् । अविरोधन्त सार्थक्याय प्रति
व्यवसाया स्वरूपसम्यन्धरूपपक्षसाध्यवशिष्ट्यायगाहित्यावच्छिन्नत्वनिवेशा
सम्भव दर्शयति (सङ्गृह्यते इति) ' अनेन ' - लक्षणेन । प्रतिपक्षस्थापना
त्मक न्यायप्रयोगानाचित्य दर्शयिष्ये स्तस्यैव साम्प्रद यिष्तामाह (सत्प्रति
पक्षधेते) (यथासिद्धान्तमिति) नैव यिक दि प्रतिवादिनामित्यादि ।
म्वस्व सिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थ । (पञ्चायवादीति) हृदो न वह्निमान् हृदत्वा
दित्यदिरूपेत्यर्थ । आदिना नीमासक सागतमिद्ध पक्षवद्व्यवयव याय
परिमह (इच्छन्तीति) साम्प्रदायिका इति शेष (उचित प्रतिभा
ताति) वादिना न्याये प्रयुक्ते हेतुशेषमन्वयात्पक्षत्वात्प्रथमतस्तदनु
सृत्य विपरीतप्रतिशादिप्रयोगेऽर्थन्तरस्य दुर्वारत्वादेति भव ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरीयाचार्य विरचित

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥